

ԻՈՐՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԹ
ԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԵԱՆ
ՀԱՅՈՓ
ՆՐՈՒՍԱՂԷՄԻ

ԾԻՒՍԵՐԻ

Ե. Գ.

1978

Պոլս Եսեհեան
19-2-1995
Երևան

ՄԻՈՆ

ԾԲ. ՏԱՐԻ—ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՊԱՇՏՕՆԱԹԵՐԹ ԵՐՈՒՍԱԼԵՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԽՈՒԹԵԱՆ

1978	Յունուար - Մարտ	Թիւ 1 - 3
1978	January - March	No. 1 - 3

S I O N

VOL. 52

A MONTHLY OF RELIGION, LITERATURE AND PHILOLOGY
OFFICIAL PUBLICATION OF THE ARMENIAN PATRIARCHATE, JERUSALEM

Proprietor: His Beatitude the Armenian Patriarch of Jerusalem

St. James Press
Jerusalem

ԱՄԵՆ. Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԶՈՐ ԺՆՆԴԵԱՆ ՊԱՏԳԱՄԸ

Բ Ե Թ Ղ Ե Հ Է Մ Ի Ս Ո Ի Ր Բ Ա Յ Ր Է Ն

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ո Ի Ր Դ Հ Ա Յ Ա Յ

ՈՐ ՅԵՐՈՒՍԱՂԷՄ, Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՆԻ Ի ՍՓԻՒՌՍ ԱՇԽԱՐՀԻ

Կը խօսիմ ձեզի Բեքդեհէմի մեր Տիրոջ Ծննդեան սրբա-
վայրէն, ուր մօտ երկու հազար տարիներ առաջ ծնաւ աշխարհի
Փրկիչը: Աստուածային մանուկը որ վերստին կը ծնի մեր հոգի-
ներուն մէջ, խորհուրդն ու մարմնաւորութիւնն է սիրոյ եւ խաղա-
ղութեան, ինչպէս յայտնեցին հրեշտակները ծննդեան սրբազան
գիշերուան մէջ:

Սէրն ու խաղաղութիւնը երկուորեակ զգացումներ եւ իրո-
ղութիւններ են, զիրար կանչող եւ ամբողջացնող: Սիրել, ազա-
տագրել է մարդը, վերածելու գայն հրեշտակի մը՝ որուն մէջ եր-
կիրն ու երկինքը հաշտուիլ կարենային: Անձնասիրութիւնը, որ-
կրածէտ ցանկութիւնները ազգերու, հասարակաց պարտութենէն
վերջ, հարիւրապատկած են ատելութիւնը ժողովուրդներու մի-
ջեւ: Գծտութիւնը չարիք մըն է, պատերազմը՝ ռնիր, իբրեւ ամե-
նէն անգութ յայտնութիւնը ատելութեան: Երբ օր մը գոհերը կա-
րենան զքալ իրենց դահիճներուն, այն ատեն մեր բնութեան եւ
կեանքի ցաւագին աղչէն պիտի կրնայ բխիլ սիրոյ եւ խաղաղու-
թեան գարունը:

Այսօրուան քաղաքակիրթ կոչումը աշխարհը նորէն կը
բնդայ շառաչիւնովը փլատակներուն: Մարդիկ ատելութեան եւ
բոյներու գինովութեան մէջ ինքզինքնին կ'սպառեն, որոշելու հա-
մար քէ ո՛վ պիտի ունենայ աւելի մեծ ածու մը եւ խոշոր քսակ մը:

Բանականութիւնը, մեր օրերու գիտութիւնը չկրցին կըշ-
տացնել հոգին: Համբեցինք աստղերը, կապեցինք աշխարհները
գաղափարներու մետաքս քելերով, բայց իրերը յամաօրէն մնա-
ցին միշտ նոյն: Փորձեցինք արուեստը, բայց մեր կարողութիւն-
ները յուսահատութեան տարին մեզի, վասնզի բացարձակը, որուն
սեւեռութեան մեր աչքերը, ձեւերու մէջ կարելի չէ ամփոփել:

Սիրել կը նշանակէ յաւերժութիւնը գրաւել եւ լեցնել գայն:
Աստուած միայն կրնայ վերջացնել ինչ որ սէրը կ'սկսի: Այս անհա-
ռելի սիրոյն է որ կ'ակնարկէ առաքեալը, երբ կ'ըսէ. «Եթէ մարդ-
կային բոլոր լեզուները խօսիմ և հրեշտակներու բարբառն ալ հաս-
կընամ, եթէ սէր չունենամ՝ ոչինչ եմ»:

Մարդկութիւնը պէտք ունէր այս գիշեր մարմին առած սի-
րոյ իշխանին, աշխարհը տաքցնող Սուրբ Հոգիին, որ կրակի պիտի
վերածէր մեր կար, պղտոր եւ գունատ մեր խորհուրդներուն

պարզեցնելու ստեղծումին հրաշքը: Հոգին որ չի գար մեզի այս աշխարհի ուժերէն, որ յանբժական ժայթքն ու բխումն է լոյսի եւ սիրոյ, որ մեզի կը բերէ հաւաստիքը թէ մարդուն տրուած է այլ-եւս իր կեանքը այլակերպելու, պայծառակերպելու աստուածայինին մէջ եւ գայն տանելու յանբժին:

Իսկ խաղաղութիւնը պտուղն է սիրոյ: Աշխարհը միշտ սուրբի եւ հերոսի լուսապսակներով պատուեր է խաղաղութեան առաքելները: Անոնք մեր օրերու բառով կոչուին բարեկարգիչ, եղբայրութեան քարոզ կամ առաքիւնութեանց ասպետ, մարդեր են որոնք կը ջանան մեղմել մեր ներքին բռնկումները եւ կարելի հաւասարակշռութեան իջեցնել պատճառները՝ որոնք զմեզ իրարու դէմ կը զինեն: Այդպիսիներուն է որ կ'ակնարկէ մարգարէն, երբ կ'ըսէ. «Իբրեւ զի գեղեցիկ են ի վերայ լեռանց ոտք աւետարանչի համբաւուն խաղաղութեան»:

Գիտեմ թէ դուն կը հաւատաս, հաւատացած ես միշտ, ժողովուրդ Հայոց, արդարութեան, սիրոյ, խաղաղութեան եւ անոնց փրկարար փառքին: Դու պատմութիւնդ արնագեղ եւ հսկայամարտներքուածն է այդ խոյանքին: Դուն կը քար ինքզինդ ըլլալ, ու յարատեւ, որովհետեւ հաւատացիր Բեթղեհէմի խորհուրդին եւ ամէն տարի մանկացեալ Աստուծոյ հետ կը քար մայրացնել քու հոգիդ:

Ինչ փոյթ գառանցանքը մարդերու, շառաշիւնը կործանումներու, պաշտամունքը ուժին եւ մամոնային: Մենք կը հաւատանք որ իր տիեզերական սէրը, ցանուած մարդոց հոգիներուն մէջ, կ'անի ու կը մեծնայ ամէն օր, ըլլալու հսկայ ծառը եղբայրութեան, իր հովանիին ներքեւ առնելու ամբողջ մարդկութիւնը՝ համաձայն իր պատգամին:

Խաղաղութեան իդճերու եւ ռազմաշունչ կիրքի խառնուրդ մըն է կեանքը, եւ ատոր համար թերեւս գեղեցիկ: Բարիին ու չարին հակամարտութեան հանդէսն է անիկա, ուր արդարութիւնը իր ուժը կը փորձէ ամէն ֆայլափոխին, հակառակ իր առջեւ ցցուող արգելիներուն: Յամբ քայլ ամուր գնացով մարդկութիւնը դէպի անարիւն պատերազմ, այսինքն կենդանի խաղաղութեան կ'երթայ, զից ու դերբուկ ուղիներով:

Ժողովուրդ Հայոց որ ի սփիւռս աշխարհի, նուիրական այս գիշերով կեցած Սուրբ Ծննդեան վեհավայրին մէջ, քեզի կը փոխանցեմ աւետիսը, որուն հաւատքը քան դարերէ ի վեր կը լիցնէ եւ կը գորացնէ մեր քրիստոնէական կեանքը: Զայն քեզի կը փոխանցեմ նոյնութեամբ, իբրեւ Տիրոջ արիւնով քաթախուած նշխարը:

Աղօթեմք ի սրտէ, որ Բեթղեհէմի երկնքին վրայ յայտնուած աստղին լոյսովը լուսաւորուին աշխարհի ղեկավարներուն միտքերը, տեսնելու համար խաղաղութեան իրական համբան, որ այնչափ կարելի ըլլալ սէրն ու խաղաղութիւնը հաստատել այս երկրի վրայ, Աստուծոյ փառքին և մարդերու բարիքին համար: Ամէն:

18 Յունուար 1978

Ս. Ծնունդ

ՃԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ս. Էջմիածին, Ս. Ծնունդ 1978

Նորին Ամենապատուութիւն

Տ. Եղիշէ Արքեպիսկոպոս Տէրտէրեանին

Պատրիարք Երուսաղէմի Հայոց

Ե Ր Ո Ւ Ս Ա Ղ Է Մ

«ՔՐԻՍՏՈՍ ԾՆԱԻ ԵՒ ՅԱՅՏՆԵՑԱԻ»

Սիրեցեալ Սրբազան Եղբայր,

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից Նոր Տարւոյ այս լուսաբացին, երջանիկ եմք Ձերդ Ամենապատուութեան վերստին բերելու Բաղք աւետիսը աշխարհի Փրկչի Յիսուսի Քրիստոսի Սուրբ Ծնունդեան, Մեր սրտից բխած ամենաբարի մաղթանքներով հանդերձ ուղղեալ Ձերդ Ամենապատուութեան, Սուրբ Աթոռիդ գինւորեալ միաբանութեան եւ համայն հաւատացեալ Մեր զաւակներին:

Սուրբ Ծնունդեան լոյսերով եւ շնորհներով, քող մի անգամ եւս լցունեմ Ձեր աղօթքի տները եւ հոգիները բոլոր հայ հաւատագրեալների, յառաւել շինութիւն եւ պայծառացում մեր ազգի հոգեւոր ու մշակութային կեանքի:

Այսօր, համայն մարդկութեանը բաշխուող սիրոյ եւ խաղաղութեան երկնային պատգամը, քող առաւել ոգեշնչի աշխարհի մարդկային եւ Նոր Տարին քող առաւել ամրապնդի բարի կամեցողութեան ու խաղաղ գործակցութեան յարաբերութիւնները պետութեանց եւ ժողովուրդների միջեւ:

Ի սրտէ մաղթում եմք Ձեզ տոկուն առողջութիւն երկար արեւոտ տարիներով ու հոգեշէն փայլուն իրագործումներով ի փառք մեր Սուրբ Եկեղեցու:

Եղբայրական սիրով ի Փրկիչն մեր Քրիստոս Յիսուս՝

Վ Ա Զ Գ Է Ն Ա

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

Անթիլիաս, 22 Գեկտ. 1977

Ամենապատիւ

Տ. Եղիշէ Ս. Արքեպիսկոպոս

Պատրիարք Հայոց Երուսաղէմի

Ե Ր Ո Ն Ս Ա Ղ Է Մ

Սրբազան Եղբայր,

Յառաջիկայ Ամանորի եւ Փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի Սուրբ Ծննդեան եւ Աստուածայայտնութեան տօնի առիթով Ձերդ սիրելի Սրբազնութեան կը յայտնենք Մեր արտակից մաղթանքները քաջառողջ կեանքի, երջանկալից գահակալութեան եւ բեղուն գործունէութեան:

Ի խորոց սրտի կ'աղօթենք առ մարմնացեալն Փրկիչ որ իր խաղաղութեան լոյսը առատօրէն հեղու ամենայն աշխարհի վրայ, բոլոր ազգերու եւ մարդերու հոգիներուն մէջ, եւ մեր Հայ Ժողովուրդին ու Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ պարգեւէ պայծառութեան, բարգաւաճման նոր շրջան մը սիրոյ, միութեան եւ եղբայրութեան բարիքներով առկուն:

Աղօթակից

Մնամք եղբայրական սիրոյ ողջունիւ,

Գ Ա Ր Ե Գ Ի Ն Բ

ԱԹՈՌԱԿԻՑ-ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Խ Ո Ր Է Ն Ա

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

Lambeth Palace, SE1 7JU

CHRISTMAS 1977

Your Holiness,

Beloved Brother in Christ

"O come let us adore him, Christ the Lord"

These words form part of the chorus of one of the hymns most often sung by the faithful of the Church of England in the Christmas season. They echo the words of the shepherds to each other after the good news of the birth of Jesus Christ had been announced to them by an angel: "Let us now go even unto Bethlehem and see this thing which has come to pass". (St. Luke 2:15)

The Evangelist St. Luke goes on to describe how the shepherds hastened to Bethlehem and found there Mary and Joseph and the Child who had been born to them. St. Matthew in his narrative describes the visit of those who are traditionally called the "wise men from the east" who came to Jerusalem seeking their new King, for, as they said, "we have seen his star in the east and are come to worship him". (St. Matthew 2:2)

So it is that people poor and rich, old and young, throughout the Christian era have heard the news of the birth of their Saviour with delight, and have hurried to adore the Infant born for them in Bethlehem. Their desire to worship may lead them to make a long pilgrimage or they may join in adoration with other faithful believers nearer home. Wherever they may be, their joy is the same.

As the time of the celebration of the birth of the Christ-child arrives again, we greet you Your Holiness in the joy of celebration. We pray that this joy may not be ours and yours only as we kneel in adoration at the crib of Jesus, the Babe of Bethlehem, but may continue with us and the faithful of our Churches in the year which lies ahead. May this year be in a special way a year of the Prince of Peace and may His peace be seen throughout the world which He came to save.

With warmest greetings in His Name,

Your affectionate Brother in Christ,

DONALD CANTUAR

Archbishop of Canterbury

Primate of All England and Metropolitan

His Holiness Yeghishe Derderian,
Armenian Patriarch of Jerusalem,
P. O. Box 14001,
Jerusalem, Israel

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Կեդրոնական վարչական ժողով

Նիւ Երբք, Դեկտ. 12, 1977

Ամենապատիւ Տ. Եղիշէ Արք. Տէրտէրեան

Պատրիարք Հայոց Երուսաղէմի

Երուսաղէմ

Ամենապատիւ Սրբազան Հայր,

Անցնող տարուան բաղդաւորութիւններէն մէկն ալ Ձերդ Սրբազնութեան օրհնաբեր այցն էր մեզի, որուն ընթացքին աւելի մօտէն իրագրելի դարձանք Երուսաղէմի մեր Պատրիարքութեան ներքին կեանքին եւ իրագործումներուն:

Երբ կը պատրաստուինք Ձեզի յղելու տօնական օրերու մեր մաղթանքները՝ հորիզոնին վրայ կը պարզուին խաղաղութեան խոստմնալի հեռանկարներ, որոնց իրագործումով Քրիստոսակոհ այդ վայրերը պիտի գտնեն իրենց անդորրը եւ շրջանի Հայութեան հետ մեր դարաւոր Պատրիարքութիւնը եւս պիտի կրնայ յծուիլ իր շինարար առաքելութեան՝ առանց պատերազմի վախին եւ արհաւիրքներուն:

Մեր սրտագին բաղձանքն է որ բացուող 1978 տարին ըլլայ գործունէութեան բեղուն եւ ստեղծագործ տարի մը Ձեզի եւ Ձեր նուիրեալ միաբանութեան համար:

Տիկին Մանուկեան կը միանայ մեզի՝ շնորհաւորելու համար Ձեր Նոր Տարին եւ Սբ. Ծնունդը եւ մաղթելու երկար եւ արեւաշատ տարիներ:

Խորին յարգանքով՝

Ա. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Նախագահ

ԿՐՕՆԻՑ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ ՈՒՂԵՐՁԸ

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐՈՒ ՊԵՏԵՐՈՒՆ, ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԱԾ
ՆՈՐ ՏԱՐՈՒԱՆ ԱՌԻԹՈՎ, ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀԻ
ՊԱԼԱՏԻՆ ՄԷՁ, 1977 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 29-ԻՆ

Պարոն Նախագահ,

Ձերդ Ամենապատուութիւն Պատրիարք Պենետիքթոս,

Ձերդ Ամենապատուութիւն Պատրիարք Տէրտէրեան,

Քրիստոնեայ Համայնքներու պետեր,

Կրօնից Նախարարութեան Ընդհանուր Տնօրէն,

Յարգելի երեսփոխաններ, պետական անձնաւորութիւններ եւ

Սիրելի բարեկամներ.

Ուրախ եմ որ կը հանդիպիմ Իսրայէլի քրիստոնէական Համայնքներու պետերուն՝ Նախագահական պալատին մէջ, քրիստոնէական Նոր Տարուան ըսկիզբը, որ թերեւս միեւնոյն ատեն նախօրեակն է նոր դարաշրջանի մը ամբողջ Միջին Արեւելքի համար:

Այս առիթով կ'ուզեմ անգամ մը եւս հաստատել Իսրայէլի կառավարութեան յանձնառութիւնը՝ պաշտպանելու բոլոր Համայնքներու կրօնական ազատութիւնը եւ զարգացնելու ներողամտութեան եւ յարգանքի ոգին երկրի տարբեր Համայնքներուն եւ Հաւատքներուն մէջ: Status Quo-ի (ներկայ դրայօրի) պահպանումը սրբատեղիներուն մէջ, որ իմ նախարարութեանս պատահանառութեանն է, այս յանձնառութեան ամենէն կարեւոր արտայայտութիւններէն մէկն է:

Այս տարի եւս կառավարութիւնը պաշտպանեց եւ պահեց Կրօնական Նախարարութեան միջոցաւ, լաւ յարաբերութիւնները որոնք մեզ կը միացնեն: Կրնանք յիշել, օրինակի համար, Եկեղեցիներու ներկայացուցիչներու այցելութիւնը «Բարի Սահմանադրութեան» Իսրայէլի եւ Լիբանանի միջեւ, ուր անք կրցան անձնապէս տեղեակ ըլլալ մարդկայնական այն դործունէութեան, որ տեղի կ'ունենայ այնտեղ: Կամ այն այցելութիւնները որոնց Հրաւիրեցիք քրիստոնեայ դպրեմանքներու ուսանողները: Նախարարութիւնը կը շարունակէ նոյնպէս պահել եւ հողալ սրբատեղիները: Յիշենք Վերջին Ընթրիքի վերնատան մէջ եղած նորոգութիւնները, եւ Ս. Յարութեան դանադան մատուուն մէջ եղած նորոգութիւնները: Այսպիսի յարաբերութիւններ եւ ծրագրեր կրնան միայն օժանդակել վստահութեան եւ ներդաշնակութեան ընդհանուր մթնոլորտի մը:

Ուրախ եմ հաստատելու ձեր համայնքներու բազմաթիւ իրազօրծումները անցնող տարուան ընթացքին՝ կրօնական մարզին մէջ, ինչպէս նաեւ կրթական եւ մշակութային մարզերուն մէջ։ Անոնք կ'արտայայտեն կենսունակութիւնը որ յատուկ է ծաղկող համայնքներուն։ Այսպէս եղաւ նաեւ զնահատումը եկեղեցական պետերու, որոնք Խորայէլ այցելեցին եւ որոնց հանդիպելու առիթը ունեցանք։ Այն իրողութիւնը որ այս տարի աննախընթաց թիւ մը արձանագրուեցաւ հաւատացեալներու, որոնք ուխտի եկան սրբատեղիներուն, կը վկայէ նոյնպէս կրօնական եւ հոգեւոր կենսունակ եւ յարաճուն կեանքի մը գոյութեան։

Իմ պաշտօնակիցներս եւ ես կը զնահատենք արդարացիօրէն հոգեւոր եւ գործնական ծանր պատասխանատուութիւնները որոնք կը ծանրանան Խորայէլի քրիստոնէական համայնքներու պետերու ուսերուն։ Կ'ուզենք աշտեղ արտայայտել մեր զնահատանքը այն նուիրումին եւ հաւատարմութեան զոր դուք կը դնէք ձեր գործին մէջ, ձեր համայնքներու եւ ամբողջ երկրի բարօրութեան ի նպաստ։

Խնդրելով որ բարեհաճիք փոխանցել Խորայէլի ձեր եղբայրներուն եւ ամբողջ աշխարհի ձեր հաւատացեալներուն մեր ամենէն անկեղծ բարեմաղթութիւնները, կը մաղթեմ որ 1978 տարին բերէ պտղաբեր եւ քնքիւ գործակցութիւն, որպէսզի միասին կարենանք վերբերել կրօնքի դերը մարդոց կեանքին մէջ։

Աղօթենք որ Նոր Տարին բերէ մեր բոլոր քաղաքացիներուն եւ աշխարհի բոլոր ժողովուրդներուն եղբայրութեան եւ խաղաղութեան զերազոյն օրհնութիւնը։ Այսպէս կ'ըսէ Հրէական աւանդական բարեմաղթութիւնը. «Թող վերջանայ տարին եւ իր չարիքները, եւ բացուի տարի մը օրհնութիւններու»։

ԱՕԳԷ ԾԱՌԱՅ ՅԻ ՔԻ ՈՂՈՐՄՈՒԴԱՄԷԼ ԱՅ Ե՛ ԿԱՄՕՔԼ ԱՕԳԻՍ.
ԵՂԻՍԿՈՂՈՍԱՂԵՏ Ե՛ ԿԱՌՈՒԿՈՍ ԱՄԷԼԱՅՆ ՀԱՅՈՅ
ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏԻՄՈՐ ՀԱՄԱՕԳԱԿԱԼ ՆԱԽԱԵԾԱՐ ԱՌՈՈՑ ԱՅՐԱՄԱՏԵԱԼ
ԱՌԱՔԵԱԿԱԼ ՄԱՅՐ ԵԿԵՆԾՈՑ ՍՐԲՈՅ ԿԱՌՈՒԿԷ ԷԶՄՈՒՇՆԻ

ԲՐԻՍՏՈՍԱՒԱՆԴ ՍԻՐՈՅ ՈՂՋՈՐՅՆ Ե՛ ԾՐՀՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
 ՄԵՄԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ, ՊԱՏՐԻԱՐԲՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՅ
 ԵՐՈՒՍԱԳԷՄԻ, ՊԱՏՐԻԱՐԲՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՅ ԹՈՒՐԲՈՒՅ, ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՒ-
 ՍԱՑ, ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՑ, ՎԱՐԳԱՊԵՏԱՑ, ՔԱՀԱՆԱՅԻՑ, ԹԵՄԱԿԱՆ ԵՐԵՍՓՈ-
 ԽԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՑ, ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ Ե՛ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒ-
 ԹԵԱՆՑ, ԹԵՄԱԿԱՆ Ե՛ ԹԱՂԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴՈՅ Ե՛ ՊԱՇՏՈՆԷԻՑ Ե՛
 ՍԻՐԵՑԵԱԼ ՀԱՄԱՅՆ ՀԱՒԱՏԱՑԵԱԼ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ ՀԱՅՈՅ

*Ինչքա՛ն մխիթարական է ու որտապնդիչ՝ մեզի՛ ախօրուաններուս
 համար, որ թերթերով մեր նախնեաց պատմութեան գիրքը, մեր գիտակցու-
 թեան հորիզոնին վրայ լոյսեր կը բացուին, որոնք կը լուսաւորեն ոչ միայն
 տուեալ ժամանակաշրջանը, այլ եւ լոյս կը բերեն նաեւ մեզի, մեր օրերուն,
 մեր աշխատանքի համարուն, մեր երազանքներուն:*

*Հարուստ է մեր սուրբ եկեղեցւոյ ու ազգի պատմութիւնը անմար լոյ-
 սերով, անկորնչելի յիշատակներով:*

Փա՛ռք բարեաց պարգեւատու մեր հայրերու Աստուծոյն:

*Անկորնչելի են նաեւ՝ յիշատակն ու իրազործումները Կ. Պոլսոյ հա-
 յոց Տ. Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարքին:*

Մեր փոթորկալից պատմութենէն գիտենք, թէ մեր ազգի փառքի օրերուն յաջորդեցին դաժան ժամանակներ:

Հայոց աշխարհը, ծանր հարուածներու տակ խոնարհեցաւ: Եկեղեցի եւ ժողովուրդ մնացին անօգնական, ուղեկորոյս, դարեր շարունակ ոտնահարւած, հարստահարուած ու հայածուած:

Ազատ ու ինքնիշխան ապրելու ճամբաները ամէն, փակուած էին ծանր շղթաներով, իսկ Հայոց երկինքէն թափած՝ յոյսի աստղերը բոլոր: Սաւարն ու սարսափը տիրած էին հայ հողիներուն: Սաւարն ու սո՛վը ողբի պատած էին նաեւ անդաստանը Հայաստանեայց Մայր եկեղեցւոյ: Ամենուր՝ քայքայում, պառակտում, ապականում: Հոգեւորականութիւնը մեծաւ մասամբ անձնատուր՝ ազիտութեան, ծուլութեան ու չաճաճութեան: Կր թուէր թէ երբեմնի շողափայլ քահանայ հայ հոգեւորականութեան չիջած էր արդէն, իսկ ազգային գիտակցութիւնը՝ մթաղնած իսպառ:

Եւ սակայն բարին Աստուած չէր մոռցած իր հաւատարիմ հօտը: Այսպէս է որ, անհասանելի բարձունքէն, իմանալի լոյսի ճառագայթ մը իջաւ Հայոց միդասպատ աշխարհի վրայ:

Տասնեւեօթերորդ դարու վերջերուն էր, որ Արեւմտեան Հայաստանի Ամբոթուլու վանքէն ներս շողաց այդ ճառագայթը, «տիեզերալոյս»՝ Վարդան Բագրեցի «քաղցրաբարոց եւ համեղաբան» վարդապետի հիմնած «դասատուն»էն, զւր գիտութիւն եւ հոգեւոր սնունդ տուին Յովհաննէս և Գրիգոր վարդապետները, ապաքայ հրաշագործ՝ «Կոյտ» ու «Շղթայակիր» մականուանեալ պատրիարքները հայոց Կ. Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի, որոնք ի վերուստ կոչուեցան փարատելու խաւարը հայ հողիներուն եւ դալար պարտէզի վերածելու անապատը եկեղեցւոյ անդաստանին: Մտքի եւ հոգիի այդ հրաշալի դարթօնքի առաքելը հանդիսացաւ մանաւանդ Ամբոթուլու վանական Յովհաննէս Կոյտը: Լուրբը Հոգին իր բոլոր շնորհները պարգեւեւ էր անոր, որ կոչուած էր կործանումէ փրկելու նաւը մեր Մայր եկեղեցիին եւ առաջնորդելու զայն դէպի ազրիւրը յոյսին: Ներշնչուած սուրբ զգացումներով, բուսաւորուած գիտութեամբ, օժտուած բարոյական հզօր նկարագրով ու աշխատելու անսպառ եռանդով, անբասիր վարքով ու հմայիչ խօսքով, Յովհաննէս վարդապետ երբ իր դարը դրաւ Կոստանդնուպոլիս, գրաւեց քարացած սրտերը բոլոր՝ երկնադաք հրէշտակի մը նման «վասն առաքինի վարուց եւ եւս անհամեմատ քարոզութեամբ, որ զրեթէ էր ազգիս մերոյ նոր Ոսկերեբան եւ Կրկին Աստուածաբան», ինչպէս կը վկայէ ժամանակակից պատմիչը՝ Հաննէ վարդապետ:

Իր հոգեւոր ու բարոյական բացառիկ շնորհներուն զուգահեռ, Յովհաննէս Կոյտ էր նաեւ իմաստուն ու եռանդուն կաղամկերպիչ, եկեղեցաշէն դործիչ, հայադաւան ուղղափառութեան կորովի պաշտպան եւ հմուտ քաղաքագէտ, որ փրկարար դեր կատարեց ոչ միայն Կ. Պոլսոյ Աթոռին, այլ եւ Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութեան համար, Մայր Աթոռ սուրբ Էջմիածնի այլ հանդէպ հաւատարիմ եւ հոգատար վերաբերում ցուցաբերելով:

Յովհաննէս պատրիարքի մեծագոյն փառքը սակայն հանդիսացաւ իր

ծառայած հսկայ աշխատանքը՝ կրթական ու դրական շարժում ստեղծելու ուղղութիւնով: Իր հիմնած Սկիւտարի ֆուստատունը նոր Ամբուլու դարձաւ, որ իր շունչին տակ հասակ առին աւելի քան քսանհազիկոյ դիտուն ու նուիրեալ վարդապետներ, որոնք յետոյ շարունակեցին բարձր պահել իրենց պաշտելի հոգեւոր հօր եւ դաստիարակի վառած ջահը:

Այսպէս է որ Յովհաննէս Կոլոտի պատրիարքութեան քսանեւեկ տարիներու շրջանին, ուղղակի անոր առաջնորդութեան ու հսկողութեան ներքոյ, Կ. Պոլսոյ մէջ հետզհետէ բացուեցան տասնեակ մը հայ վարժարաններ, հիմնուեցան տպարաններ ու դրագարաններ, հրատարակուեցան աւելի քան հարիւր կարեւոր գործեր մեր նախնեաց մատենագիրներէն: Հայերէնի թարգմանուեցան օտար դասական հեղինակներու՝ կրօնական, փիլիսոփայական ու դրական երկեր: Այս բոլորը, որպէսզի հայ նոր սերունդները եւ ի մասնաւորի երիտասարդ հոգեւորականները՝ ներշնչանք, հոգեւոր սնունդ եւ հայ եկեղեցիին ու ազգին ծառայելու դադափարական մղում ստանան:

Յովհաննէս պատրիարքի անյոգնարեկ ճիգերով ծնունդ առած ու ծառայած այս կրթական-դրական շարժումը՝ «Կոլոտեան» դպրոցը, սկզբնաւորումը եղաւ արեւմտահայ հոգեւոր ու ազգային մշակութային դարթօնքին եւ նախապայմանները ստեղծեց արեւմտահայ լեզուի յետագայ կազմաւորման:

Ողիի ու կենդանի գործի հերոսական խոյանքով, Յովհաննէս Կոլոտ տառուց դարերու խաւարը հայ հոգիներուն, լոյս աշխարհ բերաւ մոռցուած յիշատակները եւ արժէքները նախնեաց փառքի օրերու, վառեց կրակը հայոց ազգային ինքնաճանաչման եւ հաւաքական շահերու դիտակցութեան:

Յեղաշրջեց ճակատագիրը ամբողջ արեւմտահայ ժողովուրդին:

Անփարան կարելի է հաստատել, թէ արեւմտահայութեան ազգային վերածնունդի յուսաւոր հորիզոնի սեմին, կը բարձրանայ պայծառ անձնաւորութիւնը Յովհաննէս Կոլոտ մեծագործ պատրիարքին, իրրեւ իր ժամանակի նոր յուսաւորիչ:

Ծնած 1678-ին, իր մահկանացուն կնքեց 1741 փրկչական տարին, մօտ երեք տասնամեակներ փառաւորելով Կ. Պոլսոյ հայոց պատմական Աթոք:

Այսօր, իր ծննդեան երեք հարիւրամեակին, մեր սուրբ եկեղեցին եւ համայն մեր ժողովուրդը արդար հիացումով ու երախտագիտութեամբ պիտի ողբկոչեն պանծալի յիշատակը մեծ պատրիարքին ու պիտի աղօթեն որ անոր հոգին յաւէտ անթառամ մնայ երկնից արքայութեան լոյսերուն մէջ ու հանդիսանայ նաեւ առաջնորդող ոգի այստեղ, երկրի վրայ, մեր եկեղեցւոյ կեանքէն ներս:

Սիրով բնդառաջելով Մեր ամենապատիւ եղբօր, Կ. Պոլսոյ այժմու պատրիարք Տ. Ծնորհք արքեպիսկոպոս Գալուստեանի 30 Մայիս 1977 թուակիր խնդրանքին, յառաջիկայ 1978 տարին կը հռչակենք համայն Հայաստանեայց առաքելական եկեղեցւոյ համար յորեխնական տարի, նուիրուած յուսաբնակ Տ. Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարքի իրազործումներուն պանծացման:

Կ'առաջադրենք մեր եկեղեցւոյ նուիրապետական Աթոռներուն եւ կը հրահանուենք թեմական ու եկեղեցական կեդրոններուն, որ դալիք տարի իրենց համար յարմար թուականներու, մատուցմամբ սուրբ պատարագներու, կատարեն հանդիսաւոր հոգեհանգստեան արարողութիւններ ի յուսաւորումն Հոգւոյ երջանկայիշատակ Տ. Յովհաննէս պատրիարքին:

Ջերմապէս կը յանձնարարենք նաեւ որ հայ եկեղեցական ու մշակութային կադմակերպութիւնները, կենդանի խօսքով ու հայերէն եւ օտար լեզուներով դրուած յօդուածներով ու հրատարակութիւններով, ոգեկոչեն անժողաց յիշատակը եւ վաստակը հոգելոյս յորեկար պատրիարքին:

Մայր Աթոռ սուրբ Էջմիածնի մէջ հանդիսաւոր սուրբ պատարագը եւ հոգեհանգստեան պաշտօնը տեղի պիտի ունենան յառաջիկայ տարի Հոկտեմբերի 1-ին Մեր դահակալութեան 23-րդ տարեդարձի առթիւ, իսկ Աթոռիս պաշտօնաթերթ «Էջմիածին» ամսագիրը 1978-ի Հոկտեմբերի թիւը պիտի նուիրէ մեծ պատրիարքի կեանքին ու գործունէութեան:

«Յիշեցէք գառաջնորդս մեր որ խօսեցան մեզ գրանն Աստուծոյ. հաւցեցալք յիս զնացից նոցա՝ նմանօրք եղերաւք հաւատոցն» (Եբր. ԺԳ 7):

Վ Ա Զ Գ Է Ն Ա

ԾԱՅՐԱԿՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

ԱՄԵՆԱՄՆ ՀԱՅՈՑ

Տուաւ կոնդակս ի 29 օգոստոսի

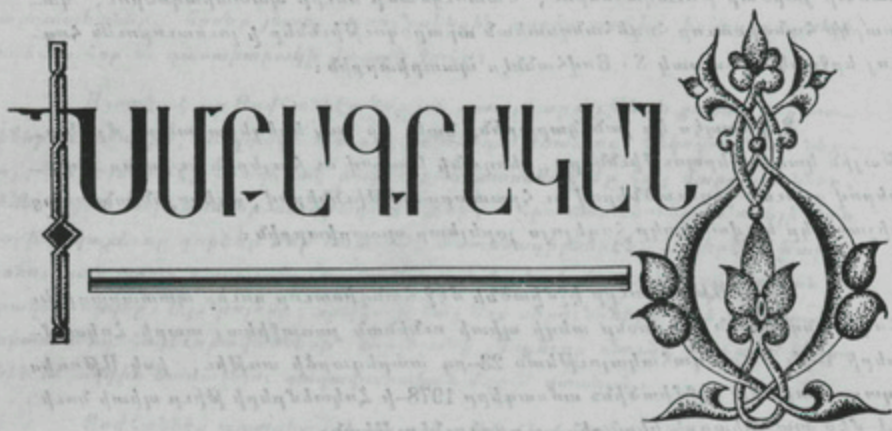
1977 փրկչական տարի,

եւ ի տումարիս հայոց ՌՆԻՋ,

ի մայրավանս սրբոյ Էջմիածնի

ՀՄԲ. 792

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿՈԼՈՏ

Յետադարձ ակնարկով մը, ամէն անգամ որ մեր յիշողութիւնը կը նայի դէպի մեր եկեղեցիի մեծ դէմքերը, սուրբ հայրապետներու երկնակամարին վերը կը տեսնէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը եւ անոր երկու կողմերը՝ Մեծն Ներսէսը, Սահակ Պարթեւը, Մեսրոպ Մաշտոցը, Թարգմանիչ վարդապետները եւ երկար շարքը անոնց, որոնք առաքելական շունչով, աւետարանական լոյսով եւ հայ գիրին հրաշքով լեցուցին մեր եկեղեցին։ Մեր յիշողութիւնը կը փնտռէ զանոնք հին անցեալին մէջ, կարծէք ժամանակի ոսկեգոծումը անհրաժեշտ ըլլար որպէսզի հանչնայինք անոնց մէջ մեծութեան դրոշմը։ Կարծէք թէ Հայուն Աստուածը մեր ժողովուրդի ծոգէն յառուցած ըլլար մեծ առաջնորդներ ժամանակի եւ մեր պատմութեան հեռաւոր անցեալին մէջ միայն։

Ընդհանուր այս տպաւորութիւնը կը փոխուի սակայն, երբ գիտնանք իրենց արժանի բարձրութեան վրայ տեսնել մեր ժամանակներուն աւելի մօտ մեծութիւններ, որոնց շարքը կ'երկարի մինչեւ այսօր։ Անոնցմէ մին է անտարակոյս Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքը։

Կ'արժէ որ Հայութիւնը ամբողջ, արձագանգելով Կ. Պոլսոյ Շնորհիք Պատրիարքի կոչին եւ Ամենայն Հայոց Հայրապետի հրաւերին, հանչնայ Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքին մէջ, տասնութերորդ դարու առաջին կէսի մեծ դէմքը եւ բացառիկ առաջնորդը եւ դասէ գոյն մեր լուսաւորիչներու շարքին։ Եկած է ատենը որ հաւատանք թէ Նախախնամութեան Աջը երկարած է շարունակ ուշալի իր «փոքր հօտը» եւ թէ Լուսաւորչի տեսիլքը շարունակուած է

աչֆին մէջ անոնց. որոնք վստահած են աստուածային խոստում մին. «*Մի՛ երկնէիր՝ զի ընդ քեզ եմ. մի՛ խաբիր՝ զի ես եմ Աստուած քո, որ զօրացուցի զքեզ*» (Եսայի ԽԱ. 10) :

Ամէն անգամ որ տիրող օտար պետութեան ճնշումը խեղդել ուզած է մեր ձայնը կամ տկարացուցած՝ մեր յոյսը, մեր եկեղեցիի խորանը բարձրացած է տեսիլի մարդ մը, ամբապնդելու համար մեր հաւատքը եւ վերականգնելու համար մեր վստահութիւնը: Եւ մեր ժողովուրդը անմիջապէս ճանչցած է հովիւր իր ձայնի հարագատութենէն ու հետեւած անոր:

Վանֆէ մը կրնար գալ այդ ձայնը, 1715-ին, որովհետեւ օսմանեան եւ պարսկական այդ մութ օրերուն, մեսրոպեան գերբայաստան գտած էր վանֆի խոնար պատերու ետին, Հայաստանի արեւելեան եւ արեւմտեան մասերուն մէջ, նմանապէս: Վանֆէն էր դարոցն ու համալսարանը, կեդրոնը գրչութեան և արուեստի, ժողովութեան եւ գրականութեան: Կոյոտ աշակերտն էր իր ժամանակի մեծ վարդապետին՝ Վարդան Բաղիշեցիի, որ համալսարանի աստիճանին բարձրացուցած էր Ամրտոյու վանքը, վերականգնելով այնտեղ ուսուցումը նաեւ «արտաֆին գրեանց», այսինքն հմաստասիրութեան: Ուրիշ վանֆի մը վերականգնումը եղաւ եկեղեցական կեանքի իր անդրանիկ իրագործումը: Ամուր կերտով հիմնադրուած հոգեւոր եւ մտաւոր իր զարգացումը առաջին իր պտուղները տուաւ Մշոյ Ս. Կարապետ վանֆին մէջ, ուրիշ կու գար ան Պոլիս, ոչ թէ պատրիարքական փառքի տենչէն մղուած, այլ Լուսաւորչահաստատ Ս. Կարապետը վերանորոգելու համար անհրաժեշտ գումարներ հանգանակելու:

Երկու անգամ եկաւ Պոլիս. նախ Մշոյ Ս. Կարապետ վանֆին եւ երկրորդ՝ Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանֆին համար: Երկու անգամ ալ՝ միակ մտահոգութեամբ մը. իր պերճախօս ձայնը բարձրացնելու որպէսզի զգաստութեան հրաւիրէ մեծատունները եւ անոնց օգնութեամբ վերահաստատէ Հայոց մեծ վանքերը իրենց փառքին եւ առաքելութեան մէջ:

Անտարակոյս որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի նման, տեսած էր ան թէ ժողովուրդի մը գիտակցութիւնը կը մնայ պայծառ հոգեկան իր արժէքներու տեսական հաղորդութեամբ եւ թէ հոգեկան գանձին ապաստանարաններուն՝ վանքերուն զօրացումով եւ կազմակերպութեամբ միայն կարելի պիտի ըլլայ դիմանալ. դիմանալ Խալաժանֆին, ճնշումին, տգիտութեան եւ օտար ֆարդչութիւններու գրոհին դիմաց: Եւ այս եղաւ իր հեղինակաւոր կոչը եկեղեցիներու բեմերէն:

Իր գուրգուրանքին մեծ առարկան եղաւ Հայ Երուսաղէմը: Ինչպէս մեր Տէրը երկրաւոր իր առաքելութեան ձեռնարկեց վտարելով վանառականները Աստուծոյ Տաճարէն, այնպէս ալ Կոյոտ, իր առաքելութիւնը սկսաւ Երուսաղէմի մէջ, ուր «վէֆիլ»ներ եւ «պապա»ներ, եկած աշխարհական գործերու եւ վարչական փորձառութիւններու իրենց հաւակնուտութիւններով, պարտքերու տակ խեղդած էին Պատրիարքական փառաւոր Աթոռը: Կոյոտ փրկիչը եղաւ Հայ Երուսաղէմին, երբ փշրեց «հասարակաց կնիք»ը, վտա-

րեց «վէֆի»ները, ապահովեց պարտքերուն վճարումը, եւ երուսաղէմի Պատրիարքական Աթոռին վրայ հաստատեց իր դասընկերը եւ գործակիցը՝ Գրիգոր «Աստուածաբան Վարդապետն», հրոշակաւոր իբրեւ «Շղթայակիր» Պատրիարք:

Կոյոտ՝ Պոլսոյ եւ Շղթայակիր՝ Երուսաղէմի Աթոռին վրայ, երկուքն ալ տակաւին չհասած քառասուն տարեկանի, իրենց գլխաւոր մտադրութիւնը կ'ընեն վերահաստատել Երուսաղէմը իր փառքին մէջ: «Եւ հիմա կանգ ահաւասիկ ծառայութեան պաշտօնին մէջ Սուրբ Տունին գորութեանն Տիրոջ, կապուած իրարու հոգիով եւ մարմնով եւ եղանակ ողորմութեան արժանի փրկելու համար Ս. Աթոռը»:

Ուրբ տարիներ Գրիգոր Պատրիարքի վզին ծանրացող շրջաբան յաջողեցաւ կապել ազգին սիրտն ու հոգին վերածնած Հայ Երուսաղէմին, շնորհիւ Կոյոտ Պատրիարքի մեծ հովանաւորութեան եւ գուրգուրանքին, որ չտկարացաւ բնաւ, երեսուն տարիներ շարունակ: Այնքան առաջնակարգ նկատուեցաւ Երուսաղէմը, որ Շղթայակիրն Գրիգոր, 1737-ին հրաժարեցաւ Ս. Էջմիածինի Կաթողիկոսութենէն, որուն կոչուեցաւ ազգին ընտրութեամբ եւ շարունակեց ըլլալ Երուսաղէմի բարեկարգիչը եւ փրկիչը:

Կոյոտ չուզեց զրկել Մայր Աթոռը իր գլխաւոր գործակիցի տաղանդէն՝ նախընտրութեան մը հաշիւոյն, ի նպաստ Երուսաղէմի. ան հոգաց նաեւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրութիւնը, զոր կատարեց Պոլսոյ մէջ: Պոլսոյ Մայր Եկեղեցիին մէջ օծուեցաւ վեհափառ Հայրապետը՝ Կարապետ Կաթողիկոս եւ նոյն եկեղեցիին մէջ եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Կոյոտ Պատրիարքը, որ վաւարած էր Պատրիարքութիւնը տասներկու տարիներ՝ իբրեւ Վարդապետ Եկեղեցւոյ:

Եպիսկոպոսութեան աստիճանը եւ արժութեան պատիւը ոչինչ փոխեցին իր մեծութենէն որ իրագործած էր վարդապետական իր շնորհներով: Իր իրագործումները՝ վերականգնումը երկու Պատրիարքական Աթոռներուն եւ հոգատարութիւնը Մայր Աթոռին, պտուղը եղան վարդապետական իր քարոզչութեան. հոյսօսքին: Ոչինչ զրեց, բայց շարունակ խօսեցաւ, «հրաբորբոք եւ աստուածաբան քարոզութեամբ նորին»: Աստուածաշունչ իր դասերը վառեցին բոցը հայ ինքնագիտակցութեան եւ, հրաշագործ հաւատքին ոյժով, մղեցին մեծատունն ու ազգատը վերականգնելու Հայ Եկեղեցիին փառքը, ամէն տեղ:

Իր հովանաւորութեամբ զարգացաւ քարգմանչական գրականութեան նոր տարածում մը, որ, Ոսկեդարու գրական ծաղկումին նման, հայ միտքին բերաւ զարթօն մը: Ինչպէս հեճեւորդ դարուն, Աստուածաշունչին հետ քարգմանուեցան եկեղեցւոյ Հայրերու մեկնողական եւ աստուածաբանական գործերը՝ յունարէնէ եւ ասորերէնէ, նոյնպէս, Կոյոտի նախաձեռնութեամբ յատիներէնէ քարգմանուեցան մեկնութիւններ եւ աստուածաբանական տեսութիւններ, որոնք արբնցուցին քմբած հետաքրքրութիւնը իրեն ժամանակակից եկեղեցական դասին: Տակաւին միամիտ հաւատքի այն դարն էր, երբ Կաթողիկ միախոնարներ կ'ընդունուէին իբրեւ քրիստոնէական հաւատքի քարոզիչներ եւ Հայ

Եկեղեցիի բեմերը կը բարձրանային անտառանելու համար Բր-
բիստոսի պատգամը հաւատացեալ մեր ժողովուրդին: Մեր եկե-
ղեցին տեղ կու տար անոնց իր ծոցին մէջ՝ իբրեւ լուսաւորեալ ա-
խոյեաններ նոյն քրիստոնէական հաւատքին, որուն համար ապ-
րած եւ յաճախ նահատակուած էր Հայ եկեղեցին: Իսկ Կոյտ
Պատրիարք անոնց բերած աստուածաբանական գործերու կարե-
ւորները թարգմանել կու տար հայերէնի, որպէսզի «թարգմանու-
թեամբ եւ ածանցեցմամբ», կ'ըսէ ան, «այլոցն փաթեմութեամբ
գազզն իմ եւ զիս բարթամեցուցից...»:

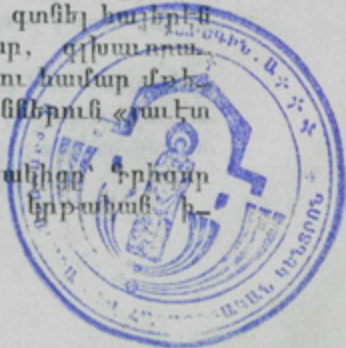
Երանելի օրեր, երբ «մարդոքութեան» ախար չէր դրսե-
ւորած իր տգեղ դիմագիծը, երբ տկար եւ հալածուած եկեղեցի-
ներ կը նայէին դէպի Կաթողիկ եկեղեցին լոյսի եւ գիտութեան ի
խնդիր, առանց խորականութեան եւ այն վստահութեամբ թէ Ա-
րեւմուտէն պիտի գար քրիստոնէութեան փրկութիւնը: Թէեւ Կո-
յոտ Պատրիարք Սկոթի «Աստուածաբանութեան» մասին գրեց թէ
«ի մէջ ծաղկանց գեղինն ունի բուսուցեալ», սակայն չկասկածե-
ցաւ ընաւ թէ միսիոնարներու առաքելութեան արդիւնքը պիտի բլ-
լար երկպառակութեան սերմեր ցանել Հայ եկեղեցիի անդաստա-
նէն ներս, ի վերջոյ տկարացնելու համար զայն:

Կոյտ լայն տեսիլքի մարդ էր: Երեսուն տարի ան հոգաց
եւ նիւթեց, առանց շեղելու հիմնական իր նպատակէն. ազգային
գիտակցութիւնը ուժեղացնել ուսման տարածումով եւ հաւատքի
լոյսով: Ինչ փոյթ եթէ իր մեծ նպատակի իրագործման նամբուն
վրայ պէտք ըլլար հայ միտքի խմորը մակարդել լատինական գի-
տութեամբ:

Նոյն նպատակի նամբուն վրայ, Կոյտի մեծ իրագործու-
մը եղաւ Սկիւտարի Հեմարանը: Ամբողջու համալսարանի մա-
կարդակով «դպրատուն» մը հաստատուեցաւ Երուսաղէմի «հոգե-
տուն»ին տեղը, ուսուցանելու համար աստուածաբանութիւն եւ ի-
մաստասիրութիւն, Ս. Գիրք եւ մեկնութիւն, հոգեւորական ծա-
ռայութեան եւ ուսուցչական ասպարէզին համար պատրաստուող
երիտասարդութեան. «Նոր Ոսկերեքան եւ կրկին աստուածաբան»,
Հեմարանի հիմնադիրը, մինչեւ իր մահը, եղաւ ուսուցիչ, սկըզ-
բունք ունենալով «մի՛ երբեք վերջանալ յուսումնասիրութենէ եւ ի
դաստանդութենէ»: Յովհաննէս Կոյտ Պատրիարքի շունչով եւ
լայն գիտութեամբ զարգացան քանիքն Վարդապետներ, որոնք
շարունակեցին եւ տարածեցին իրենց Մեծ Վարդապետին սրբա-
զան առաքելութիւնը:

Կոյտի ձեռնարկներէն նոյնքան կարեւորութեամբ արժա-
նի է յիշատակութեան գրասէր Պատրիարքին հաստատած Մատե-
նադարանը: Պատրիարքարանին կից, ինչպէս նաեւ Սկիւտարի Հե-
մարանին մօտ, ան հաւաքել տուաւ ինչ որ կրցաւ գտնել Երուսա-
ղէմի ձեռագիր եւ տպագիր մատենագրութենէն եւ օտար, գլխաւորա-
բար լատիններէն եւ իտալերէն գիրքերէն, կազմելու համար միեւ-
րանոց մը անցեալի եւ իր ժամանակի ծանօթութիւններուն «տաւտ
օգտակար եւ պիտանի բանասիրաց»:

Յովհաննէս Կոյտ եւ իր անմիջական գործակիցը՝ Բրիգոր
Շղրայակիր, շինարարական աշխատանքով եւ կրթական ի-

բազործումներով զարթօնք մը ստեղծեցին մեր պատմութեան ամենէն դժուարին օրերուն: Ճնշումի եւ խաւարի, փաշայական կասկաստարութեան եւ հետզհետէ ծանրացող կեդեփումներու տարիներուն, անոնք բերին ապրելու եւ ստեղծագործելու մեր կամքին հրաշագործ վնասականութիւնը եւ մեր յաւիտենական տեսիլքին յոյսը: Յարութեան շունչով մը լեցուցին եկեղեցին եւ մեր ժողովուրդը: Արժան է որ աւելի մօտէն փանչնանք անոնց անձն ու վաստակը:

Մենք, մի քանի այս ընդգծումներով, ուզեցինք շեշտել կարեւորութիւնը յոբելիական տարիին, «նուիրում լուսարնակ Տ. Յովհաննէս Կոյոս Պատրիարքի իրագործումներուն պանծացման»: Կը հաւատանք թէ Կոյոսով սկսած լուսաւորութեան շարժումն էր որ ազատագրեց Հայ հոգիի այն ոյժերը, որոնք պիտի ձգտէին ազգային ազատութեան մեծ իտեպին: Անոր խօսքն էր որ շարժման մէջ դրաւ մեր ինքնանաւանշումը իբրեւ մշակոյթի ժողովուրդ եւ մեր ինքնագնահատումը իբրեւ ինքնութիւն ունեցող Ազգ: Ան վերականգնեց մեր հպարտութիւնը: Վանքերու եւ եկեղեցիներու վերաշինութեամբ, ան անգամ մը եւս Միածինի խորհուրդով լեցուց կաթուղիկէները եւ մեր խաչելութեան երկար ճամբուն վերջը՝ մատնանշեց յարութեան յոյսը: Ազգային մեր գիտակցութիւնը նորէն բոլորեց իր իսկական աղբիւրէն, մեր հայրերու հաւատքէն:

Անգամ մը եւս ականջ տանք Կոյոսին, թերեւս պատգամ մը ունի նաեւ մեզի, մեր օրերուն:

Շ.

ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ԶԱՄԱՇԽԱՐՅԱՅԻՆ ԽՈՐՈՒՐԴԻ

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ՝

ՂՐԿՈՒԱԾ ԲՈԼՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒՆ

(ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ)

Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդ

Կեդրոնական Վարչութիւն

Յուլիս-Օգոստոս 1977

Գ Ա Ի Ա Ն Ո Ղ Հ Ա Մ Ա Յ Ն Ք Ը

ՆԱՄԱԿ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒՆ

«Լուսաւոր առնել զայս սրտից, առ ի գիտելոյ մեզ
զինչ է յոյս կոչման մօրա»:«Լուսաւորել մեր սրտերուն աչքերը, որպէսզի
գիտնամք ինչ է ամօր կոչին յոյսը»:

(Եփեսացւոց Ա 18):

Նղրարներ եւ քոյրեր ի Քրիստոս,

Կ'ողջունենք ձեզ բոլորդ Յիսուս Քրիստոսի անունով: Մենք ձեր բա-
րեկամներն ենք ի Քրիստոս, զրկուած բազմաթիւ երկրամասերու եկեղեցիներ-
էն, հաւարուելու այստեղ իրրեւ եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդի

ԽԱՆՕԹ. ԽՄԲ. — Անցեալ տառ, եկեղեցիներու Համաշխարհային
Խորհուրդի Կեդրոնական Վարչութիւնը, տարեկան իր ժողովը գումարեց ժո-
նէլի մէջ: Ժողովին մասնակցեցան Գերշ. Տ. Շահէ Արքեպիսկոպոս եւ Տ. Ար-
սէն Եպիսկոպոս, Մայր Աթոռի կողմէ:

Նայրապիի մէջ գումարուած 1975-ի Ընդհանուր ժողովէն ի վեր, Հա-
մաշխարհային Խորհուրդի անդամ եկեղեցիներէն մերս զարգացաւ հիմնական
մտահոգութիւն մը. գործակցութեան, համերաշխութեան եւ ի վերջոյ, միոս-
քեան ոգի մը զարգացնել տեղական համայնքներուն մէջ, որպէսզի սիրոյ ի-
րենց կեանքով ըլլան դաւանող եկեղեցիներ, իրենց շրջապատը լուսաւորող Ա-
ւետարանի ճշմարտութեամբ:

Այս մտահոգութիւնը մղեց Կեդրոնական Վարչութեան անդամները
խմբագրելու նամակ մը, ուղղուած անդամ եկեղեցիներուն, խրախուսելու հա-
մար տառապեալները, ներշնչելու՝ տկարացողները եւ բոլորին ալ բերելու
բոյր եկեղեցիներու մօր խանդ՝ առաքելական իրենց գործին մէջ:

կեղղոնական Վարչութիւն: Մենք կը պատկանինք տարրեր ցեղերու եւ մշակոյթներու: Մենք երջանիկ ենք Աստուծոյ մեղի պարզեւած այս զանազանութեան համար, եւ սակայն մենք կը ներկայացնենք բաժանումները որոնք կը պատուեն մեր աշխարհը: Մենք բխում առած ենք քրիստոնէական տարրեր աւանդութիւններէ: Մենք ուրախութիւնը ունինք այս հարստութեան, թէ եւ ունինք նաեւ ցաւը պատկանելու բաժանուած եկեղեցիներու: Երբեմն պէտք է ծանրը պայքար տանինք, հասկնալու համար մէկը միւսին, եւ արտայայտելու համար հասարակաց մեր կոչումը: Մենք ուսումնասիրեցինք մեր նիւթը. «Դաւանող համայնք», Եփեսացւոց Առաջին Գլուխի 15-23 համարներու լոյսին տակ, եւ մեր, քրիստոնեաներուս, ապրած տարրեր կացութիւններու առնչութեամբ այսօրուան աշխարհին մէջ, նաեւ հրատապ այն հարցերու կապակցութեամբ, որոնց դէմ յանդիման դատուեցանք մեր ժողովի ընթացքին:

Մենք մխիթարուած զգացինք լսելով համայնքներու հաւատքի մասին, աշխարհի տարրեր մասերուն մէջ, որոնք կը դաւանին զՔրիստոս իրենց սրտով եւ բերնով, իրենց խօսքով եւ կեանքով: Այս վկայութիւնը միշտ զոհողութիւն մը կը պահանջէ. ոմանց համար նոյնիսկ անցնող տարուան ընթացքին ան պահանջած է մարտիրոսութիւն: Ոմանք հալածուած են դաւանած ըլլալուն համար իրենց հաւատքը, ուրիշներ մէկ կողմ նետուած են. ոմանք մերժուած են այն ընկերութիւններէն ուր կ'ապրին, ուրիշներ ստիպուած եղած են դիմադրելու այն հրապոյրներուն որ այդ ընկերութիւնները կը ներկայացնեն: Ոմանք իրենց դաւանանքը կ'արտայայտեն հրապարակային վիճաբանութիւններու կրկէսին մէջ, ուրիշներ ամուր կը կենան իրենց հաւատքին մէջ՝ երբ հրապարակային դաւանանքին դիմաց խոչընդոտներ կը դրուին:

Դաւանելով իբրեւ քրիստոնէական համայնքներ, մենք կը ցոյացնենք «Հաւատքի գեղեցիկ դաւանութիւնը», կատարուած նոյնինքն մեր Տիրոջ Յիսուսի Քրիստոսի կողմէ (Ա Տիմոթէոս 213): Ան կը բերէ մեղի յարութեան յոյսը, կրելով Իր մարմինին վրայ Իր շարժարաններու վէրքերը: Ան կը կրէ աշխարհի մեղքերը: Ան բաժնեկից է մարդկութեան պայքարներուն: Ան կոչ կ'ընէ Եկեղեցիին որ վկայութիւնը բերէ Իր յաղթանակին «իշխաններու եւ պետութիւններու», եւ մեղի կու տայ պայքարելու ուժը՝ չարի բոլոր ուժերուն դէմ: Ան է միայն Տէրը, որմէ դուրս ուրիշ տէր չի կրնար գոյութիւն ունենայ. անոր համար Ան դատաստանի կ'ենթարկէ որեւէ ուրիշ պատկանելիութիւն՝ որ կը ճնշէ մեր կեանքներուն վրայ:

Սուրբ Հոգին կը լուսաւորէ մեր սրտերը եւ մեր հոգիները, որպէսզի տեսնենք յարութիւնը Յիսուսի մէջ եւ ճանչնանք այս երկրի վրայ Իր Եկեղեցիի կերպին մէջ Իր մարմինի աստուածային փառքը: Անդամները այդ մարմինին, մենք մեր անունը կը ստանանք Տիրոջ սեղանէն եւ, սուրբերու ամբողջ համայնքին հետ, մենք կը հրճուինք սրբասացութեան եւ փառաբանութեան ծիսակատարութեան մէջ: Յուսահատութեան ամենէն մութ ժամերուն, մենք կը լսենք Զատիկի պատգամը, «Տէրը յարութիւն առած է»: Եւ մենք կը պատասխանենք սրտով եւ բերնով. «Միապէս յարութիւն առած է»: Հրաւէր կ'ուղղենք ձեզի, որ միասին երգենք յարութեան ուրախութիւնը, եւ փառք տանք Աստուծոյ այս բարի լուրի տըլչութեան համար:

Սակայն ո՞վ ենք մենք որ երգենք յաղթանակի երգը : Իրրեւ քրիստոնէական համայնքներ մենք կը տօնախմբենք յաղթանակը, սակայն կը թուինք ապրիլ պարտութեան մէջ : Մենք կը պաշտենք կենդանի Տէր մը, սակայն չենք կատարեր Իր յանձնարարութիւնները : Կ'ըսենք թէ կ'ուզենք հետեւիլ Իրեն, սակայն կը վախճանք երթալու հոն ուր Ինք կ'առաջնորդէ մեզի : Կը յաւակնինք ըլլալ Թաղաւորութեան նշաններ, սակայն մենք պարզ կրկնութիւններն ենք յաճախ համայնքներու որոնք կը շրջապատեն մեզ : Կոչուած ենք մասնակցելու Քրիստոսի դործին՝ աշխարհը փոխելու, սակայն մենք կը համակերպինք, առանց խորութեան, մեր ընկերութիւններու կերպարներուն : Մենք առաքուած ենք պատգամելու համար Քարիի լուրը աղքատներուն, բայց կը մերժենք ըսել թէ ինչ կը նշանակէ այդ լուրը մեզի համար : Կը յաշարարենք «ազատութիւն ճշդութեամբ», բայց կը տատամսինք վճարելու դինը մեր զանապետութեան առնոց հետ : Կը հաստատենք մեր ազատադրութիւնը Քրիստոս, բայց չարի ուսկաններուն մէջ բռնուած ենք : Կանչենք միասին :

Անժառ Հայր, ազատագրէ մեզ :

Կը հրաւիրենք ձեզ հարցնելու մէկը միւսին հետեւեալ հարցումներէն մի քանին, կացութեան համաձայն ուր կը գտնուիք .

— Ինչպէ՞ս կը դաւանինք զՔրիստոս մեր խօսքերուն, մեր արարքներուն, մեր կեանքին եւ մեր առօրեայ զրադուինքներուն ընդմէջէն :

— Ինչպէ՞ս կը բաժնենք մեր հաւատքը ուրիշներու հետ, մեր ընտանիքներէն ներս, մեր շրջապատէն ներս եւ աշխարհին մէջ :

— Ինչպիսի՞ հակադրութիւններու կը հանդիպի մեր դաւանանքը Քրիստոս :

— Ինչպիսի՞ փոփոխութիւններ պիտի յառաջանային մեր համայնքներու կեանքին մէջ, եթէ ըլլայինք ամբողջապէս Քրիստոսը դաւանող համայնքներ :

— Ինչպէ՞ս կրնանք օգնել իրարու, բանալու համար մեր կեանքը Քրիստոսի :

— Ինչպէ՞ս կրնանք օգնել մէկը միւսին, իրրեւ քրիստոնեայ պատասխանելու համար այն հակադրութիւններուն որոնք մեր առջեւ կը գտնուին մեր առօրեայ աշխատանքներու ընթացքին :

— Քրիստոնէութիւն դաւանելը ինչո՞վ կը բաժնէ մեզ ուրիշներէն . ինչպէ՞ս կը միացնէ մեզ անոնց :

— Ո՞ւր կը հանդիպինք մենք կիներու եւ մարդերու՝ զրկուած իրենց արժանապատուութենէն որ իրենց իրաւունքն է, եւ ի՞նչ կ'ընենք իրրեւ դաւանող համայնք այդ կացութիւնները դարձանելու :

Մենք յանձն կ'առնենք աղօթել մէկը միւսին համար եւ մասնակցիլ Քրիստոսի բարեխօսութեան շուրջ առաքելութեան մէջ : Այդ բարեխօսութիւնը դաւանանքի համայնքը ուժեղացնելու միջոց մը չէ միայն, այլ անոր կենդանի աղբիւրն է : Կը հրաւիրենք ձեզ աղօթելու :

— Անոնց համար, որոնք նոր մուտք գործած են դաւանող համայնքէն ներս, որպէսզի Հոգին բերէ իր պտուղները անոնց կեանքէն ներս :

— Անոնց համար, որոնք հանգստօրէն հաստատուած են իրենց հաւատքին մէջ, որպէսզի Հոգին արթնցնէ զանոնք նոր տեսիլքով :

— Անոնց համար, որոնք չքած են Եկեղեցին այն զգացումով որ ան ունին ունի տալիք իրենց, որպէսզի Քրիստոս փերագտնէ զանոնք աղօթքին ծառայութեան եւ իր Եկեղեցիին զաւանութեան միջոցաւ :

— Անոնց համար, որոնք Եկեղեցիին կու գան փնտռելով իրենց համբան, որպէսզի ընդունուին անոնք իրապէս զաւանող համայնքի մը կողմէ, որ առաջնորդէ զանոնք Քրիստոսի :

— Անոնց համար, որոնք կը տառապին Աստուծոյ սիրոյն, որպէսզի ուրախանան յոյսով եւ վստահութեամբ թէ Տէրը իրենց հետ է :

— Անոնց համար, որոնք կը փնտռեն Հպատակութեան գիւրին համբան, որպէսզի սորվին շարկել խաչը եւ հետեւիլ Յիսուսի :

— Անոնց համար, որոնք զրաւուած են իրական պայքարով ազատութեան եւ արդարութեան, խաղաղութեան եւ հաշտութեան, որպէսզի անոնք նեցուկ գտնեն զաւանող համայնքի օգնութեամբ :

— Անոնց համար, որոնք կոյր են կամ անտարբեր աշխարհի պէտքերուն նկատմամբ, որպէսզի սորվին ուրիշներու պէտքերը տեսնել Քրիստոսի աչքերով :

— Բոլոր համայնքներուն համար, որոնք կը զաւանին զՔրիստոս, որպէսզի արտայայտեն Անոր Մարմինին միութիւնը, ապաշխարելով եւ զղջալով ամէն այն բաներէն՝ որոնք կը պահեն այդ միութիւնը աշխարհի աչքերէն :

— Բոլոր անոնց համար, որոնք կը զաւանին Քրիստոսը իրրեւ Տէր, որպէսզի անոնց խօսքերը իրապէս հաշի տան իրենց արարքներուն, որպէսզի անոնց արարքները ամբողջովին արտայայտեն իրենց սէրը, որպէսզի իրենց սէրը հաւատարիմ ցոլքը ըլլայ Տիրոջ :

Տէր Աստուած, կ'աղաչենք որ մեր սիրտերուն աչքերը բանաս տեսիլութեամբ Հոգիովդ նորոգուած աշխարհի մը, որ բանաս մեր բերանները՝ որ կարգան անունը Յիսուսի, որ բանաս մեր կեանքերը Քրիստոսի, դէպի Քրիստոս դարձի ուժով : Մենք միասին կը տօնախմբենք յարութեամբ յաղթական Տէրը : Օղնէ մեզի որ զաւանինք եւ աշխատինք սպասումին մէջ վերջնական յաղթանակին, երբ Քրիստոս պիտի հաւաքէ ամէն բան իր փառքին մէջ եւ իրը պիտի ընէ ազդերը : «Զի քո է իշխանութիւն եւ զօրութիւն եւ փառք յաւիտեանս . ամէն» :

ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԲ Օ. Տ. Տ. ՎԱԶԳԷՆ Ա ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՎԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆԸ ՖՐԱՆՍԱ

Իրաքի տաւած իր պաշտօնական այցելութենէն ետք, Նորին Ս. Օժութիւն Տ. Տ. Վազգէն Առաջին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը տասն օրուան անպաշտօն այցելութիւն մը կատարեց Փարիզ։ Պաշտօնական հանգամանք չկրող այս այցելութիւնը եղաւ դարձեալ գեղեցիկ առիթ մը խմբելու համար եւրոպայի Հայութիւնը իր Կաթողիկոսին շուրջ։ Փարիզ ժամանելէն և հիւրանոց իջևանելէն ետք, Վեհափառ Հայրապետը ընդունեց քաղմաթիւ պատգամաւորութիւններ, եկած՝ ներկայացնելու իրեն իրենց որդիական սէրը և անկեղծ յարգանքը։ Իսկ ամէն օր Առաջնորդարանի գահլիճին մէջ Նորին Սրբութիւնը ընդունեց քոյր ասյն ազգայինները որոնք որեւէ հարցի մը համար փափաքեցան իր Աջը համբուրել և տեսակցութեան մը առիթը ունենալ։

Փետրուար 12ի Կիրակի տաւած, Վեհափառ Հայրապետը Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ Տաճարին մէջ ողջունեց իր ժողովուրդը պերճախօս քարոզով մը, որ անգամ մը ևս թարմացուց հաւատացեալ ժողովուրդի սիրտին մէջ սէրը հայրենիքին և պաշտամունքը Սուրբ Էջմիածնի։ Հայրենիքի կտրտ մեր ժողովուրդի զաւակները լսեցին հրճուանքով և ուրախութեամբ իրար լուրերը և պատգամը զոր բերած էր Հայոց մեծ Հայրապետը։

Երկուշաբթիէն մինչև Ուրբաթ գիշեր ամէն երեկոյ Նորին Սըրբութիւնը ընթրեց Հայ ընտանիքի մը յարկին տակ, չըջապատուած Հայ ազգայիններով։ Իսկ Հինգշաբթի երեկոյ, իր իսկ հիւրանոցին մէջ պատուոյ ճաշկերոյթ մը տաւին Նորին Սրբութեան՝ Մարտիրոսյէն յատկապէս եկած Հայեր, գլխաւորութեամբ Պարոն Արծրաւն Զրբաշեանի։

Նոյն կէսօրին, Վեհափառ Հայրապետը ճաշի հրաւիրուած էր յատկապէս ժընեքէն և Լիոնէն եկած ազգայիններու խումբի մը հետ, գլխաւորութեամբ Պարոն Մարտիրոս Եղլէֆեանի և ներկայութեամբ Պարոն Նարսիէն Պիւլլիքեանի և Հոգշ. Տ. Վազգէն վրդ. Թադևոսի։

Վեհափառ Հայրապետը տեսնելու եկած էր նաև Անգլիոյ Հայոց Առաջնորդ Գերշ. Տ. Ներսէս Եպս. Պօղոսյան, որ Վեհափառ Հայրապետին հետ մնաց մինչև անոր մեկնումի օրը։

Երբ Նորին Սրբութիւնը Փարիզ հասաւ փետրուար 9ին, յաջորդ օրն իսկ հռոմէայնով խօսեցաւ երեսօղէմ՝ Ամեն. Տ. Եղիշէ Պատրիարքին հետ, հաւաքելու համար գիշեր և Գերշ. Տ. Շահէ Արքեպս. Աճէմեանը որ իրեն հանդիպելու գային Փարիզ։ Նորին Ամենապատուութիւնը, ընկերակցութեամբ Տ. Շահէ Արքեպիսկոպոսին, Փարիզ հասաւ երկուշաբթի գիշեր և Վեհափառ Հայրապետին ընկերացաւ ճաշկերոյթներուն և հաւաքոյթներուն։ Այդ առիթով անոնք խորհրդակցութիւն մը ունեցան Նորին Սրբութեան հետ Եպիսկոպոսական ժողովի գումարումի մասին, և մեր եկեղեցւոյ կեանքին հետ կապուած այլ հարցերու առնչութեամբ։

Ուրբաթ, փետրուար 17ի գիշերը, Փարիզի Ինթըրքոնթինենթալ՝ պանդոկի մեծ սրահին մէջ պաշտօնական ճաշկերոյթ մը կազմակերպուեցաւ ի պատիւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին։ Փարիզի Հայութիւնը փութեցած էր իր յարգանքի և սիրոյ զգացումները ներկայացնելու Նորին Սրբութեան։ Օրուան Ամենապետոզն էր Արեւմտեան Եւրոպայի

կաթողիկոսական Պատուիրակ Գերշ. Տ. Սերովբէ Արքեպս. Մանուկեան, որ հանդիսաւորապէս բացաւ երեկոյթը՝ ողջոյնի գեղեցիկ խօսքով մը նորին Սրբութեան ուղղուած: Փարիզի եկեղեցւոյ Հագարարձութեան Ատենապետ Տիար Սեդրակ Բարեան յաջորդեց նորին Սրբազնութեան ճառով մը, ուր ուժգնօրէն պատկերացուց Տ. Տ. Վազգէն վեհափառի նուաճումները և կաթողիկոսական գահին վերածողութեամբ վերջին քսան-երկու տարիներու ընթացքին: Այնուհետեւ գլխաւոր խօսողը եղաւ Ամեն. Տ. Եղիշէ Արքեպս. Տէրտէրեան, Պատրիարքը Հայ Երուսաղէմի: Պատկերաւոր, կուռ և բանաստեղծական թռիչքով մը որ յատուկ է իր ոճին, ան գծեց վեհափառ Հայրապետի կեանքն ու դործունէութիւնը իրրեւ հովուապետ, իրրեւ շինարար, իրրեւ իմաստուն և հեռատես Հայրապետ: Վերջին խօսքը ներկաներուն ուղղեց նորին Սրբութիւնը, նախ յայտնելով իր շնորհակալութիւնը և յուզումը որ Փարիզ իր կտարած անպաշտօն այցելութիւնը վերածուեցաւ ասնի մը և հանդիսութեան, շնորհիւ Հայ Ժողովուրդի սիրոյն և համակրանքին հանդէպ հայրենիքին և Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին: Ապա մտերմիկ և զգայուն շեշտով մը նորին Սրբութիւնը խօսեցաւ իր Ժողովուրդին հետ, հայկական գիտակցութեան և հայկական գիտութեան հետ կապուած զանազան հարցերով: Զրոյցի ոճով մը ան իմաստնօրէն և բարձր զգայնութեամբ մանրամասնօրէն քննարկեց Հայ մշտութեւ և հայկական ինքնութիւնը հարազատօրէն պահելու գծաւորութիւնները, մանաւանդ արտասահմանեան պայմաններու մէջ, և կոչ քրաւ արտասահման ծնած և օտար մշակոյթներու երկինքին տակ մեծցող Հայ երիտասարդութեան որ ոչինչ զիջին հայկական իրենց ինքնութենէն՝ այսօրուան աշխարհը յուզող հոսանքներուն մէջ:

Այդ երեկոյթին Փարիզի Բաղաքապետը զրկած էր յատուկ նամակ մը իր ներկայացուցիչին միջոցաւ: Ստորեւ կու տանք այդ նամակին գեղեցիկ բովանդակութիւնը. —

LE MAIRE DE PARIS

Paris, le 17 Fevrier 1978

Sainteté,

C'est aujourd'hui seulement que j'ai appris que Votre Sainteté était de passage dans notre capitale et qu'Elle y achevait son séjour.

Les liens d'amitié séculaire tissés entre la France et les Arméniens, et la signification exceptionnelle que prend, de ce fait, la présence de Votre Sainteté au milieu des fidèles de son peuple venu en grand nombre trouver refuge au foyer de la nation française, me font regretter vivement d'avoir été informé si tardivement.

J'aurais eu à coeur, en effet, de recevoir comme il sied, Votre Sainteté en cet Hôtel de Ville pour lui adresser le salut déferent du peuple de Paris.

Mon collaborateur Bernard Billaud étant indisponible ce soir, j'ai chargé Monsieur Jacques Rigoult de me représenter auprès de Vous et de Vous faire tenir ce message d'estime et d'amitié.

Je prie Votre Sainteté de bien vouloir agréer l'hommage de mes sentiments les plus profondément dévoués.

Jacques Chirac

Sa Sainteté Vazken
Patriarche Suprême et
Catholikos de Tous les Arméniens

վերոյիշեալ ճաշկերոյթին ներկայ էր նաև Պեղծիքայի Հայ համայնքը ներկայացնող տասնհինգ բաղկացած պատուիրակութիւն մը, գլխաւորութեամբ Պեղծիքայի Հայոց Գաղութային Վարչութեան նախագահ Տիար Եղուարդ Ժախեանի:

Նոյն Ուրբաթ օրը, հրեկոյեան ժամը Յին, վահագնաւ Հայրապետը պաշտօնական այցելութիւն մը տուաւ Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց նախարար Նորին Վսեմութիւն Լեւի Տը Կրենկոյի: Նորին Վահագնաւորեալ կ'ընկերանային Գերշ. Տ. Սերսիլը Արքեպիսկոպոս, Գերշ. Տ. Շահէ Արքեպիսկոպոս և Գերշ. Տ. Ներսէս Եպիսկոպոս: Վահագնաւ Հայրապետը կառքը հիւրանոցէն մինչև Բէ Թորսէ Թաւաշնորդուհաւ յատուկ ստիկանական շքախումբով և Նորին Սրբութիւնը Բէ Թորսէյի մուտքին ողջունուեցաւ Արտաքին Գործոց Վսեմ. նախարարին կողմէ: Կէս ժամ տևող տեսակցութեան ընթացքին Նորին Սրբութիւնը հետաքրքրական խօսակցութիւն մը ունեցաւ Ն. Վսեմութեան հետ, ընդհանրապէս Հայերու և Հայ Եկեղեցւոյ կացութեան մասին, բայց յատկապէս Ֆրանսա ապաստան զանոց թրքահայ և Լիբանանահայերու մասին, որոնք զժուարութիւններու կը հանդիպէին վերջերս: Այդ առթիւ Արտաքին Գործոց նախարարը հետաքրքրուեցաւ Երուսաղէմով և Գերշ. Տ. Շահէ Արքեպիսկոպոս ներկայացուց Նորին Վսեմութեան այն հարցերը որոնք կապ ունէին Երուսաղէմ բնակող քրիստոնէական համայնքներուն հետ: Խօսակցութեան վերջաւորութեան, Ն. Վսեմութիւնը որոշեց յատուկ հաղորդագրութիւն մը ղրկել թերթերուն այս տեսակցութեան մասին: Ստորև կու տանք Փարիզի թերթերուն մէջ հրատարակուած այդ հաղորդագրութիւնը. —

Mr. de Guiringaud, ministre des affaires étrangères, a reçu, vendredi 17 février, Sa Sainteté Vazken Ier, catholico de tous les Arméniens, qui était accompagné de Mgr. Adjemian, adjoint de l'archevêque de Jérusalem, et de Mgr. Manoukian, délégué du catholico en Europe. Sa Sainteté Vazken Ier est patriarche d'Etchmiadzine en Union soviétique. Le ministre — indique le Quai d'Orsay — a souligné que les droits et privilèges historiques des communautés chrétiennes en Terre sainte devront être respectés dans le cadre d'un règlement au Proche-Orient. Il a rappelé la position de la France en faveur de la conservation et de la protection des Lieux saints des trois grandes religions monothéistes, auxquels notamment une totale liberté d'accès doit être assurée.

Շարաթ կէսօրին. Վահագնաւ Հայրապետը ստիկաններու շքախումբով մը Թաւաշնորդուհաւ օդակայան, ուր փութացած էին Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքը, Արեմտեան Եւրոպայի Կաթողիկոսական Պատուիրակը, Գերշ. Տ. Շահէ Արքեպիսկոպոս Աճէմեան, Գերշ. Տ. Ներսէս Եպս. Պօղոսյան, Գերշ. Տ. Գիւլա Եպս. Նազարեան, վարդապետներ, քահանայ հայեր և մեծ թիւով ազգայիններ: Պատուոյ նրանքին մէջ ներկայ էր նաև Ստիկանական Դեպտանատան Առաջին Քարտուղար Պարսն Գէորգեան: Վահագնաւ Հայրապետը մինչև օդանաւ առաջնորդուհաւ խումբ մը եկեղեցականներու և ազգայիններու կողմէ, և մեկնեցաւ ղէպի Մոսկուա և Երևան, հրաժեշտ առնելէ հետք իր ընկերակիցներէն, ուրախ և շողուն տրամադրութեամբ:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՄՈՎՍԷՍ ՔՅՆ. ԱՐԺԿԵՑԻ

(1440? — 1505?)

Մովսէս Արժկեցի որդին էր Դանիէլ Քաւանայի եւ Հայկաթունի: Մընած է չուրջ 1440-ին: Իրբեւ զալիր յիշուած է 1460-ին: Հայրը յայտնի գրիչ մըն էր, ինքն ալ հետեւեցաւ հօրը արուեստին եւ դարձաւ «քաջ քարտուղար»: Ունէր երկու որդիներ՝ Միքայէլ եւ Անանիա:

Գրչագրական իր աշխատանքներէն կրնանք յիշել հետեւեալները.

1.— Գանձարան, օրինակած եւ ծաղկած է 1472-ին, Արժկէ քաղաքին մէջ, ի վայելումն իր որդւոյն Միքայէլի.— Յիշտ. ԺԵ. Դարի, Բ. Մասն, էջ 331-332, Լ. Ս. Խաչիկեան:

2.— Յայմաւուրքի մը երկրորդ Հատորը, օրինակած է 1481-ին, Արժկէի մէջ, Մկրտիչ կրօնաւորի խնդրանքով.— Յիշտ. ԺԵ. Դարի, Գ. Մասն, թիւ 1:

3.— Շարական, օրինակած է 1482-ին, Թումայ կրօնաւորի համար.— Յիշտ. ԺԵ. Դարի, Գ. Մասն, թիւ 35:

4.— Ժողովածոյ—Տաղարան, օրինակած է 1485-ին, Ամիթի մէջ, «ի վայելումն համշիրաբ եղբօր աէր Յովանիսին», «առ ի յիշողութիւն անկեղծ սիրոյն».— Ձեռ. Երուսաղէմի, թիւ 1647:

5.— Ծառընտիր, օրինակած է 1491-ին, Արժկէի մէջ, գործակցութեամբ Յակոբ զրչի, տանուտէր Խալիֆի խնդրանքով.— Ձեռ. Երեւանի, թիւ 4822:

6.— Մեկնութիւն Կաթողիկեայց Թղթոց՝ Սարգսի Շնորհալոյս, օրինակած է 1493-ին, Արժկէի մէջ, Խլաթայ Վարդան Եպիսկոպոսին համար.— Յիշտ. ԺԵ. Դարի, Գ. Մասն, թիւ 258:

7.— Աւետարան, օրինակած է, Արժկէի մէջ, 1501? Թուին, երբ «Վախճանական արարին ըզտէր Թախթին զԱլուանթին».— Յուցակ Ձեռագրաց Մուշ Գաղաթի, թիւ 21:

Մովսէս Արժկեցի գրած է նաեւ տաղաչափեալ մանր տարեգրութիւն մը, 1473-ին, պատմական հարուստ բովանդակութեամբ (1467-1473).— Յիշտ. ԺԵ. Դարի, Բ. Մասն, էջ 333-337:

Ձեռագիր Տաղարաններու մէջ կը գտնուի տաղ մը իր անունով, «Մարդասէր հայր...» սկզբնաւորութեամբ, եւ «Մովսէսի է երգ» ծայրանունով.— Ձեռ. Ս. Յ. թիւ 135, ՃԽԶ. թիւ 1521, ՃԽԶ. թիւ 1249, ՃՃԲ:

Ստորեւ կը ներկայացնենք այդ տաղը:

Մարդասէր Հայր զըթութեան

խնամել զամենայն,

որ զՈրդիդ քո սիրական

ետուր մեզ փրկան:

Որ ստեղծուածն նախնական

զգերին զիւական,

Հաներ ի փառս զերական

յանկելոցն կայան:

Վանիչ ստեղծարամետեան

Որդիդ կուսական,

զծընունդ բոլոր ազամեան

վերածեր ի կեանս:

Սրբաբար Հոգւոց մարդկան

սրբեա եւ ի ժաման,

զնընջեցեալ այս անարժան

բոտ մերոյ Հայցման:

Էնդ Աստուած սաստիկ Հնչմամբ

մաքրող վերնատանն,

մաքրեա զհոգիսն ամենայն

որ ի քեզ ննջեան:

Սրբոց զՊուրսըն նախնական

եւ այժմ զաւազան,

զհոգիսն որ ի քէն ծընան

միշտ պահեա անվան:

Ի տաճարս քաւարան

ժողովեալքս Համայն,

ընդ ննջեցելոյս փրկութեան

Հայցեմք միարան:

Վոյնէ զճայնդ ասա.

Էիդ ստեղծողի բնութեան

զոչեմք միաձայն,

վասն եղբորս մեր ննջման

լրսել զփողոյն ձայն:

Երկնից արքայիդ տեսեան

լինել սմա արժան,

խառնիլ ի դատն անդրանկեան

յօրն աներեկեան:

Բամից զուարթնոցն որ կան

քեզ Տէր փառարան,

պարակցի եւ առ նոցայն

ի փառս անվախճան:

Գրեալ մեղք սորա լրման

բնաւ ջնջի Համայն,

լրսէ զքաղցըր լուրըն զայն

մուտ յուրախութեան:

Սրբովրէից փառատրութեան

կրցորդի սորայն,

փառս երգել միշտ յաւիտեան

Սուրբ Երրորդութեան:

Ն. ԱՐՔ. ՆՈՎԱԿԱՆ

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉ ՄԱՏԵԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲՆԱԳԻՐԸ

La Version Arménienne est, selon moi, la Reine de toutes les Versions du Nouveau Testament ...

On peut rétablir le Texte des Septante en une infinité d'endroits par les moyens de cette Version ...

M. V. La Croze

Ա. ՍԱՀԱԿ-ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ՆՐԱՆՑ ԿԱՆՈՆԸ

Համաշխարհային գրականութեան գլուխ-գործոցներից մէկն է Աստուածաշունչ մատեանը, որի բազմաթիւ հին թարգմանութիւնների շարքում հայկականը բանասիրական համբաւ է վայելում որպէս «Թագուհի թարգմանութեանց»՝ սկսած ԺԸ դարից։ Հայկական թարգմանութիւնը, որը կատարուել է Ե դարում, մեսրոպեան տառերով գրի առնուած առաջին երկն է եւ Հանդիսանում է հայ գրաւոր մշակոյթի Հնագոյն յուշարձանը։

Աստուածաշունչ մատեանի հայերէն թարգմանութեան մասին մանրամասն տեղեկութիւններ են հաղորդում պատմական աղբիւրները՝ Ե դարի մատենագիրներ Կորիւնը, Ղազար Փարպեցին եւ Մովսէս Խորենացին. իսկ մեր ժամանակների բանասիրական գրականութեան մէջ թարգմանութեան պատմական Հանգամանքների, նրա լեզուական, բնագրական եւ այլ հարցերի Հետազոտութեանն են նուիրուած բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ։

Աստուածաշունչ մատեանի հայկական թարգմանութիւնն ունեցել է որոշակիօրէն երկու տարբեր Հանդիսաններ, կամ, ինչպէս ընդունուած է ասել, եղել են երկու թարգմանութիւններ։ Դրանցից առաջինը, որը մասամբ տարբեր է եւ մասամբ յունարէն սկզբնաղբերից կատարուած թարգմանութիւն էր, պատկանում է հայկական տառերի դիւտից (405/406 թ.)¹ մինչեւ Եփեսոսի տիեզերական ժողովն (431 թ.) ընկած շրջանին. իսկ երկրորդը, որ նախորդի վերանայումն ու սրբադրումն էր Բիզանդիոնից ձեռք բերուած յունարէն բրնձաղբերի Հետևողութեամբ, պատկանում է Եփեսոսի ժողովին անմիջականօրէն յաջորդող տարիներին։

Առաջին շրջանում՝ Մեսրոպ Մաշտոցը Եղեւսիայում տառերի գիտնանելուց յետոյ՝ անցնելով Սամուսատ, որպէսզի այնտեղ Յոյն դեղագիրը Հռոմիւսի ձեռքով այդ տառերը դժագրական ձեւաւորման ենթարկի, այնտեղ էլ իր աշակերտներից Յովհան Եկեղեցացու եւ Յովսէփ Պաղնացու Հետ միասին կատարեց Աստուածաշնչի գրաւոր թարգմանութեան առաջին փորձը՝ սկսելով Առակաց գրքից, ինչպէս պատմում է նրա կենսագիր Կորիւնը. «Եւ եղեալ ընկիրն թարգմանելոյ գրիբս նախ յԱռակացն Սողոմոնի, որ ի սկզբանն իսկ ծա-

¹ Երուսաղ Տէր-Միմասեան, «Հայոց գրեթէ գիտի թուականի եւ այլ յարակից խնդիրների մասին», Բանբեր Մատենադարանի, Թ. 7, Երեւան, 1904, էջ 25-48։

նոր իմաստութեան ընծայեցացանէ՛ լինել, ապելով՝ եթէ 'ձանաչել զիմաստութիւն եւ զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ', որ եւ զքեցաւ ձեռամբն աշտրիկ զըշի՞»² :

Այնուհետեւ Մեսրոպը վերադառնում է Հայաստանի մայրաքաղաք Վաղարշապատ՝ սկիզբ է դրում Հայաստանի լուսաւորութեան մեծ դործին ո՛չ միայն զպրօցների հիմնադրմամբ եւ նորագիւտ տաղերի ուսուցմամբ, այլեւ թարգմանական եռանդուն դործունէութեամբ: Առակաց գրքից յետոյ՝ Սահակ Պարթևի, Մեսրոպ Մաշտոցի եւ նրանց աշակերտների աշխատանքով Հայացւում են Մովսէսի Հնգամատեանը, մարգարէական գրքերը, Պօղոսի եւ առաքելական ուրիշ թղթեր, ինչպէս եւ աւետարանները: Այդ մասին է գրում գործեալ Կորինթ. «Յայնմ ժամանակի երանելի եւ ցանկալի աշխարհս Հայոց անպարտան սքանչելի լինէր. յորում յանկարծ ուրեմն Օրէնաւոյց Մովսէս՝ մարգարէական դասուն, եւ յառաջագէմն Պօղոս՝ բովանդակ պատրիարկական զնորմիւրն, հանդերձ աշխարհակեցոյց աւետարանաւն Քրիստոսի աշխարհական զնորմիւրն, հասեալ ի ձեռն երկուց հաւաքարկոցն՝ հայաբարբառ հայերէնաբարբառ զտան»³ :

Ասկայն Կորինթի վերոյիշեալ տուեալներն այս շրջանում թարգմանւած գրքերի մասին ամբողջական պատկերացում չեն տալիս: Այդ մասին լրացուցիչ տեղեկութիւնք մենք գտնում ենք Մովսէս Խորենացու մօտ, որի համաձայն թարգմանութեան գործը Առակաց գրքից յետոյ շարունակուել էր՝ «բովանդակելով գրսան եւ գերկու յաշնխան եւ զնոր Կտակոս»⁴: Այս տեղեկութեան հիման վրայ մենք պիտի ընդունենք, որ Խորենացին այստեղ 22 «յաշնխ» գրքեր⁵ ասելիս նկատի ունի Հին Կտակարանի կանոնը՝ ըստ եբրայականի: Երբայական կանոնի համաձայն, ինչպէս բացատրուած է Հերոնիմոս Ստրիդոնացու կողմից լատինական Վուլգատայի առաջարանում (Prologus galeatus), Հին Կր-

2 «Կորին. Վաք Մաշտոցի» (հրատ. Մ. Արեղեանի), Երեւան, 1941, էջ 50:

Կորինի բնագրի այս եւ յարակից մասերի վերաբերեալ կարեւոր դատողութիւններ տեսել՝ Մ. Արեղեան, «Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն», գիրք Ա, Երեւան, 1944, էջ 87-89 («Առաջին թարգմանիչներ եւ թարգմանութիւններ»), 575-588 («Մաշտոցի գործն եւ զնախորդ եւ Սամատար»):

3 «Կորին. Վաք Մաշտոցի», էջ 56:

4 «Մովսէսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց» (հրատ. Մ. Արեղեանի եւ Ս. Յաւուրիանեանի), Թիֆլիս, 1913, էջ 327:

5 Մեր մատենագրական աղբիւրներում յայտնի եւ գաղտնի կամ ծածուկ տեղմիններով են նշուած Աստուածաշնչի կանոնական (վաւերական) եւ անկանոն կամ պարականոն (անվաւեր) կոչուած գրքերը: Այդ մասին մենք արդէն խօսել ենք ուրիշ առթիւ, տե՛ս Յ. Ս. Առասեան, «Հայկական մատենագիտութիւն Ե-ԺԸ դդ.», հտ. Ա, Երեւան, 1959, էջ X եւ 898-910:

Այս առթիւ նշենք, որ անկանոն կամ պարականոն գրքեր հասկացողութիւնը երկու տարրեր առումներ ունի: Բողոքականները կանոնական ընդունելով միայն եբրայական կանոնի ընդգրկած գրքերը՝ մնացածներն առհասարակ պարականոն են համարում եւ անուանում. մինչ պատմական հնութիւն ունեցող եկեղեցիները՝ Յունականը, Հայկականը եւ Լատինականը, եբրայական կանոնում եղածները համարելով նախական են գրքեր եւ երկրորդական անուանելով մի շարք այլ գրքեր, որոնք իրենց կանոններով վաւերական են համարում, պարականոն (տարականոն) են անուանում միայն նախական եւ երկրորդական գրքերի շարքից դուրս մնացածները: Հայուի առնելով այս իրողութիւնը՝ Հայկական Աստուածաշնչի մասին խօսելիս պէտք է զգուշ լինել պարականոն տեղմինի գործածութեան ժամանակ, թիւրբացողութիւնների փոխի չտալու համար:

տակարանն ամփոփում էր 22 գրքերի մէջ, ըստ որում Դատաւորաց գիրքը եւ Հոգւոյն՝ կազմում էին 1 միաւոր, Թագաւորութեանց Ա եւ Բ գրքերը՝ 1, Թագաւորութեանց Գ եւ Դ գրքերը՝ 1, Երեմիայի մարգարէութիւնն ու Ողբը՝ 1, Երկուտասան մարգարէից գրքերը՝ 1, Մնացորդաց Ա եւ Բ գրքերը՝ 1, Եզրի Բ եւ Գ (Նէեմի) գրքերը՝ 1. Իսկ Հեռեւեալ գրքերը կազմում էին 1-ական միաւորներ. Ծնունդ, Ելի, Ղեւտակաճ, Թիւ, Երկրորդ օրէնք, Յետո Նաւեայ, Յսայի, Եզեկիէլ, Յոբ, Սաղմոսք, Առակք, Ժողովող, Երգ երգոց, Դանիէլ եւ Եսթեր⁶, որոնց դումարն անում էր 22: Սրանք, դատ-դատ Հաշուելով, այն 39 գրքերն են, որոնք մեր այժմեան կանոնում անուանում են Նախականոց գրքեր: Միայն պիտի նկատի ունենալ, որ Դանիէլի Գ գլխի 24-90 համարները եւ ԺԳ ու ԺԴ գլուխներն ամբողջութեամբ, ինչպէս նաեւ Եսթերի Ժ գլխի 4 համարից մինչեւ ԺԶ գլխի 24 համարը երբայական կանոնում չկան, այսինքն մտնում են Նախականոց չեն. այդ հատուածները պատկանում են այսպէս կոչուած երկրորդականոց գրքերի շարքին:

Վերոգրեալ՝ 22 գրքերից բաղկացած կանոնի ծագումը Հայաստանում՝ անշուշտ ասորական Պեշիտտայից էր⁷, որը պարսկական գերիշխանութեան սահմաններում հեղինակութիւն էր վայելում Ասորական Եկեղեցու ունեցած քաղաքականապէս արտօնեալ դիրքի շնորհիւ: Ըստ երեւոյթի՝ այսպիսի կանոնի որդեգրման հետեւանքով է, որ անհրաժեշտ էր դարձնել նաեւ Հերոնիմոս Ստրիդոնացու Առաջարանի թարգմանումը, որը, ինչպէս կարծւում է, տեղի ունեցած պէտք է լինի Ե դարում յունարէնից⁸:

Ինչ վերաբերում է Նոր Կտակարանին՝ նրա կազմի մասին Խորենացու տուած տեղեկութիւնը որոշակի չէ: Կորինի վերոյիշեալ տեղեկութիւնն այդ մասին թէեւ աւելի որոշ է, բայց թերի է: Կորինից, ինչպէս նշեցինք վերելում, միայն յայտնի է, որ թարգմանուել էին Աւետարանները, Պողոսի թղթերը եւ առաքելական միւս թղթերը. բայց թէ առաքելական թղթերից որո՞նք էին ընդունելի համարում այդ ժամանակ, եւ Նոր Կտակարանի միւս գրքերը եւս թարգմանուել էին թէ ոչ, անյայտ է մնում:

Այս մասին մենք պիտի առաջնորդուենք նորից Խորենացու թելադրած ուղիով, ըստ որում՝ եթէ Նոր Կտակարանի կանոնն էլ հարկ է որոնել Ասորական Եկեղեցու աղղցութեան սահմաններում, ինչպէս Հին Կտակարանինը, ապա պիտի նշել, որ մետրոպեան տառերի գիտի ժամանակաշրջանում Ասորիներին մօտ գոյութիւն ունէր չորս Աւետարանների մի Հին թարգմանութիւն, որը Բ դարի յունարէն անտիոքեան ընադիրն էր ներկայացնում եւ որն այժմ րանատիրութեան մէջ յայտնի է Եւանգելիոն դա-Մեփարքէշէ անունով: Ռաբուլարը, որ Եղեւսիայի եպիսկոպոս եղաւ 411-435 թթ., այդ թարգմանութիւնը վերանայեց ու մօտեցրեց յունական անտիոքեան այն ընադիրն, որն օգտա-

6 Հմմտ. Հերոնիմոս Ստրիդոնացու Վասն Ի քսան եւ յերկուս գիրքս եւն., Համդէս Ամսօբայ, 1920, էջ 411-428: Հերոնիմոսի ցուցակը լիովին համապատասխան է երբայական կանոնին. Հմմտ. "La Sainte Bible qui comprend l'Ancien et le Nouveau Testament traduits sur les textes originaux hébreu et grec par Louis Segond", nouv. éd., Paris, 1937.

7 Երբայական կանոնի նման՝ նախնական Պեշիտտան եւս չունէր Եսթեանից բրնազրի պարունակած երկրորդական գրքերը. Rubens Duval, "La littérature syriaque", 3e éd. Paris, 1907, p. 30.

8 ՏՎ՝ Ն. Արիստ. Վարդապետ, «Յերոնիմոսի վասն Ի քսան եւ յերկուս գիրքս առ Ի Հերբայեցոց գլոյտմութիւնս բաժանելոյ», Համդէս Ամսօբայ, 1920, էջ 385-428: Ն. Ալիմեան, «Դատական հայերէնը եւ Վիեննական Միտթարեան ղոյզոցը», Վիեննա, 1932, էջ 38:

գործման մէջ էր եւ դարի սկիզբներին։ Ռարուշաթի կողմից վերանայուած այս թարգմանութիւնը հիմք հանդիսացաւ Նոր Կտակարանի ասորական այն խմբագրութեանը, որը յայտնի է Պեշիտտա անունով եւ որի կազմը համայրուեց եւ դարի ընթացքում։ Անկախ այն խնդրից, թէ հայերէն թարգմանութիւնները ո՞ր լեզուից էին կատարուել — ասորերէնից, թէ յունարէնից, — կանոնի հարցում անկասկած ենթարկուած էին ասորականին, որի ներկայացուցիչը Պեշիտտոն էր։ Նախնական Պեշիտտոն, չորս Աւետարաններից բացի, բովանդակում էր նաեւ Գործք առաքելոցը, որին կցուած էին կաթողիկեայ թղթերից երեքը՝ Պետրոս Ա-ը, Յովհաննու Ա-ը եւ Յակոբի թուղթը. եւ հուսկ՝ Պողոսի Ա-ԺԴ թղթերը։ Նրա կազմում չկային առաքելական միւս թղթերը եւ Յայտնութիւնը։ Բացակայում էին նաեւ Ղուկասու Աւետարանի ԺԲ գլխի 17-18 տները եւ Յովհաննու Աւետարանի Ը գլխի 1-11 տները⁹։

Ապահովարար այս պատկերն ունէր Նոր Կտակարանի կանոնը նաեւ Հայաստանում։

Այսպիսով՝ Հին եւ Նոր Կտակարանների հիմնական մասերը հայացուել էին հայկական թարգմանութիւնների այս առաջին շրջանում, եւ դա է, որ օգտագործման մէջ էր Հայաստանում մինչեւ Եփեսոսի տիեզերական ժողովը։

Թարգմանութեան երկրորդ շրջանն ընկնում է, ինչպէս նշեցինք, եւ փեսոսի ժողովին յաջորդող տարիներին։

Այս շրջանի գործունէութիւնը կայանում էր նախկինում կատարուած թարգմանութիւնները վերանայելու եւ պակասները լրացնելու մէջ։

Նախկին թարգմանութիւնները, մեր աղբիւրների հաղորդման համաձայն, համարուած էին «փութանակի»՝ շտապ կատարուած անբաւարար թարգմանութիւններ։ Սահակ Պարթևի եւ Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտները Բիւզանդիոնից բերում են Հին եւ Նոր Կտակարանների վաւերական օրինակներ, որոնց հիման վրայ ձեռնարկուած է նոր աշխատանքի կազմակերպմանը։ Խօսելով այդ մասին՝ Կորնելն ասում է, որ «երանելուն Սահակայ... առեալ հանդերձ Եղնակաւ զյառաջագոյն զյանկարծագիւտ զփութանակի զթարգմանութիւնս՝ հաստատէր ճշմարիտ օրինակօք բերելովք»¹⁰։ Իսկ Խորենացին ասում է, որ վաւերական օրինակներն ստանալուց յետոյ՝ «առեալ մեծին Սահակայ եւ Մեսրոպայ՝ դարձեալ թարգմանեցին զմի անդամ թարգմանեալն փութանակի, հանդերձ նոցօք վերտաին յօրինալ նորոգմամբ»¹¹։ Ի հարկէ՝ հասկանալի է, որ այդ աշխատանքին մասնակցում են մի խումբ թարգմանիչներ։

Բիւզանդիոնից բերուած յունարէն ընդերքը, Կորնելի եւ Խորենացու օգտագործած տեքստիւններով, հանդիսանում էին հաստատուն, ճշմարիտ եւ քստոյց օրինակներ։ Այս օրինակների որդեգրումը Հայաստանում՝ անհրաժեշտօրէն առաջ էր բերում երկու նոր պահանջներ. նախ՝ վերանայումը նախկին թարգմանութեան ընդերքի, երկրորդ՝ թարգմանումն այն գրքերի, որոնք նախկին թարգմանութեան ժամանակ դուրս էին մնացել Հին եւ Նոր Կտակարանների մինչեւ այդ ընդունուած կանոնից։

Նախկին թարգմանութեան վերանայման խնդիրը կապ ունի ընդհանրապէս հարցերի հետ։ Այդ խնդրին կ'անդրադառնանք յետոյ։ Ինչ վերաբերում է Աստուածաշնչի այն գրքերին, որոնք նոր են թարգմանուել այս շրջանում, ապա այդ մասին պիտի նկատի ունենայ Հետեւեալը։

⁹ Նոր Կտակարանի ասորական խմբագրութիւնների եւ յատկապէս Պեշիտտոյի մասին տե՛ս՝ Rubens Duval, "La littérature syriaque", p. 37-42.

¹⁰ «Կորնել. Վարք Մաշտոցի», էջ 70։

¹¹ «Մովսէսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց», էջ 343։

նադրերի) : Մենք ունենք այս կանոնախմբերի հայերէն հին թարգմանութիւնները, որոնք Ե զարից են, բայց ստիպուած ենք դիմել նրանց յունարէն բնագրերին, որովհետեւ հայերէն թարգմանութիւններն այս մասում այսպիսով են եւ չեն օգնում գործին :

Կղեմեան Զ-ի յօդուածն¹⁶ իր ընդհանուր բնոյթով արդէն Եօթանասնից կանոնն է արտայայտում : Այնտեղ որպէս կանոնական յիշատակում է նախ Բուդիք-ը՝ «Յուդիթայ՝ 1 դիրք» : Բայց նաեւ ուրիշ կողմից յայտնի է, որ Նիկիոյ ժողովի գործերում այդ գիրքը յիշատակութեան է արժանացել կանոնական գրքի հանդամանքով¹⁷ : Այնուհետեւ Կղեմեան յօդուածում յիշատակում են նաեւ Մակարայեցւոց գրքերը՝ «Մակարայեցւոց՝ 3 դիրք» : Նշանակում է՝ Ա եւ Բ գրքերի հետ միասին Գ գիրքը եւս կանոնական էր համարւում նաեւ Հայաստանում . եւ մեր կարծիքով դրա ապացոյցներից մէկն էլ այն է, որ Լաւոդիկեան յօդուածում (յունարէն) թէեւ Մակարայեցւոց գրքերից ոչ մէկի մասին յիշատակութիւն չկայ — եւ չէր էլ կարող լինել, որովհետեւ Լաւոդիկեան յօդուածը երբայական կանոնն է արտայայտում, այսինքն՝ նախականոն գրքերն է միայն թուարկում —, բայց նրա հայերէն բնագրում թարգմանիւր մուծում է կատարել «Մակարայեցիք» անորոշ ձևով¹⁸, անշուշտ նկատելի ունենալով միաժամանակ երեք գրքերը եւ զգալ տալով, որ դրանք եւս բնորոշելի են Հայերի համար : Լաւոդիկեան Կ յօդուածից Հայերը զիտէին, որ կանոնական է նաեւ Բարութ-ը¹⁹ : Սրանք էին Հին Կտակարանի նոր թարգմանուած գրքերն այս շրջանում²⁰ :

¹⁶ Եունարէն բնագիրը տե՛ս՝ Ch.-J. Héféle, "Histoire des Conciles d'après les documents originaux," t. I, Paris, 1869, p. 643-644 (2-ի յօդուածը) :

Կղեմեան կանոնախմբի հայերէն թարգմանութիւնն ամբողջութեամբ տե՛ս Վիանոնագիրք Հայոց» (Հրատ. Վաղգէն Յակոբեան), Հտ. Ա, Երեւան, 1964, էջ 67-100, բայց խնդրոյ առարկայ յօդուածը բացակայում է այնտեղ : Ընկնելով իր տեղից՝ այդ յօդուածը անցել է «Հարանց հետեւողաց» կանոնախմբին եւ կցուել է նրա վերջին՝ Ի-ի յօդուածին, տե՛ս՝ տեղ. էջ 112-113 : Նոր յօդուածը պատահաբար կցուած ենք գտնում նաեւ Պարտաւի ժողովի որոշումների վերջին՝ Ի-ի յօդուածին, տե՛ս՝ Վիանոնք Պարտաւի ազգային ժողովի» (Հրատ. Ա. Ղյուսեանի), Վաղարշապատ, 1905, էջ 26 : Այս մասին տե՛ս՝ Ծովական (Նորայր Արք. Պողոսեան), «Պարտաւի ժողովին կանոններուն վերջին յօդուածը», Սին, 1944, էջ 26-27 : Թիւրի-մացուքեան մէջ են եղել այն ուսումնասիրողները, որոնք, Աստուածաշնչի կանոնական հարցերի մասին խօսելիս, յիշեալ յօդուածը համարել են Պարտաւի ժողովի որոշում :

¹⁷ Ch.-J. Héféle, "Histoire des Conciles...", t. I, p. 361-362.

¹⁸ Լաւոդիկէի ժողովի Կ յօդուածի յունարէն բնագիրը տե՛ս՝ Ch.-J. Héféle, "Histoire des Conciles...", t. II, Paris, 1869, p. 165-166.

Այս յօդուածը Լաւոդիկէի ժողովի կանոնների հայերէն թարգմանութեան մէջ, որ գարձել է Ծն յօդուած, աղաւաղուել է եւ կորցրել իր գէժքը, տե՛ս՝ Վիանոնագիրք Հայոց», Հտ. Ա, էջ 241 :

¹⁹ Հին Կտակարանի Լաւոդիկեան կանոնը, լիովին համապատասխան երբայականին, ուրի մասին ձեռք խօսեցիք վերելում, ընդգրկում էր 22 դիրք՝ միայն մի փոքրիկ շեղումով . այստեղ երեմիայի մարգարէութեանը կցորդուած է ոչ միայն երեմիայի Ողբը, ինչպէս պահանջում էր երբայականը, այլ նաեւ Բարութն ու երեմիայի Թուղթը (Հեռագրի առ դերեւալն ի Բարիւնն) : Լաւոդիկեան այս շեղումն անշուշտ արդիւնք էր այդ ժամանակներում Հին Կտակարանի գրքերի կանոնականութեան չուրջ եղած տարաձայնութիւնների :

²⁰ Նոր թարգմանուած այդ երկրորդականոն գրքերի հարցում վերապահ գոյութիւն ունի Բարգէն Վրդ. Թովհեանի մի յօդուածում՝ «Հայերէն Հին Կտակարանի պարականոն գրքերը», Սին, 1906, էջ 273-276 : Օգտագործելով մի քանի բողոքական եւ օտար ուսումնասիր-

Իսկ որոնք էին Նոր Կտակարանի այն զբոսերը, որոնք նոր թարգմանեցին: Այսպես խնդիրը վերաբերում է միայն կաթողիկեայ թղթերին, որովհետև Յայտնությունն գիրքն այս շրջանում դեռ ճանաչում չուներ ինչպես Աստուծոյան Եկեղեցու, այնպես եւ բիւզանդական պաշտօնական կանոնում: Պաշտօնի կանոնով Հայերը գիտէին, ինչպես նշեցինք, կաթողիկեայ թղթերից միայն երեքը. մնացած չորսը երկրային զբոսերի շարքին էին դասուում եւ այժմ էլ յայտնի են երկրորդականն զբոսեր անունով. դրանք էին՝ Պետրոսի Բ-ը, Յովհաննու Բ եւ Գ թղթերը, ինչպէս եւ Յուդայի թուղթը: Արդ՝ այս երկրորդականները թարգմանուել էին այս շրջանում: Ժամանակակից Հեղինակներին Եղեղի Կողմացու մօտ մկայակոչումներ կան Պետրոսի Բ եւ Յուդայի թղթերից²¹: Այս փաստը ցոյց է տալիս, որ Հայերը Նոր Կտակարանի Պաշտօնի սահմանից դուրս էին եկել՝ ընդգրկելով նաեւ երկրորդականն զբոսերը, որոնց թուում, ի հարկէ, նաեւ Յովհաննու Բ եւ Գ թղթերը²²: Արդէն Հնարարը էլ, չէր, որ վերջիններս բացառութիւն կազմէին, եթէ նկատի ունենանք, որ Նոր Կտակարանի այն հաստատումն, ճշմարիտ եւ ստույգ օրինակները, որոնք կատարուող աշխատանքների հիմքն էին կազմում, ուրիշ բան չէին, բայց եթէ պաշտօնապէս մուկերական ճանաչուած այն ընդգրկեր, որ Դ դարում Եւսեբիոս Կեսարացին պատրաստել էր Բիւզանդական Եկեղեցու օգտագործման համար, իսկ Եւսեբիոս Կեսարացու կանոնը յիշուած ընդգրկուած էր կաթողիկեայ եօթ թղթերը²³: Դեռ չենք խօսում այն մասին, որ Կղեմեան եւ Լաւոդիկեան յօդաւանդները նոյնպէս կանոնական էին համարուած այդ թղթերը²⁴:

Կորինը, որն իր երկր գրի է առել 443-451 թուականների միջեւ, ա-

րութիւններ, որոնց մօտեցումը կանոնականութեան հարցերում խոստը է համեմատուած Հայ բանասիրութեան դեպատմաների հետ, յօդուածագիրը պարակման է անուանում Հայոց երկրորդականն զբոսերը: Դրա հետ միասին՝ նա մեր եզրաս Ա-ն անուանում է եզրաս Բ. իսկ պարականոն եզրաս Գ անուանածը հաւանաբար եզրաս Դ կամ եզր-Սաղաթիլ կոչուածն է, եթէ նկատի ունենանք, որ միայն սա է հայկական կանոնից դուրս մնացած եզրաս-ը. մեզ մօտ եզրաս Գ է անուանուած Նեմի-ն: Բացի այդ՝ յօդուածագիրը թիւքիմացաբար հայկական կանոնից դուրս մնացած է համարում Հեռեհարիները. Եսքեր Բ, Սուգանմա (ուղղել՝ Շուշան), երգ երից սրբից մանկանց եւ Պատմութիւն Բիւլայ եւ վիշապի: Արտաք բոլորն էլ կան հայկական կանոնում՝ որովհետեւ երկրորդականն մասեր՝ Երանցից Երանցից մեր եսթերի գրքի Ժ գլխի 4-13 աները եւ ԺԱ-ԺԶ գլուխներն է կազմում. երկրորդը՝ Դանիէլի գրքի ԺԳ գլուխն է կազմում. երրորդը՝ Դանիէլի Գ գլխի 24-30 աներն է կազմում. չորրորդը՝ Դանիէլի ԺԴ գլուխն է կազմում: Պէտք էր գրուի ինչի օտար ուսումնասիրութիւնների հիման վրայ հայկական կանոնի մասին եզրակացութիւններ տնելիս:

²¹ М. Тер-Мовсесян, "Ист. пер. ыблии иа арм. яз.", стр. 192.

²² Յովհաննու Բ եւ Գ թղթերի մասին պէտք է նաեւ նկատի ունենալ, որ նրանք չէին հեռու մտահոգութիւններէ յաւելուած յարեալ ինչէին յԱռաջին թուղթն, տե՛ս Հեռեհարի հրատարակութիւնը. Յայտնութիւն Յովհաննու, հին Հայ թարգմանութիւն, գտաւորինն ած ի լոյս: Ճարձակիւր Մուրատը, Երուսաղէմ, 1905-1911, ներածութիւն, էջ ՄԿԴ: Ուստի եւ տալիս ենք ինչ, որ նրանք մեր ազգայնականութեան մասին չեն յիշատակուել, մանաւանդ որ ծառայել էլ չաւ փոքր են:

²³ Տե՛ս Ժր. Մուրատի ներածութիւնը, տե՛ղ, էջ ՄԺԸ-ՄԻԷ:

²⁴ Ch. - J. Héféle, "Histoire des Conciles ...", t. I, p. 643-644; t. II, p. 165-166.

Կղեմեան յօդուածի այն մասը, որը Նոր Կտակարանին է վերաբերում, անհետ կորած է հայկական թարգմանութեան մէջ. իսկ Լաւոդիկեան յօդուածի այդ մասը հարազատութեւն պահուած է, տե՛ս՝ «Կանոնագիրք Հայոց», Հտ. Ա, էջ 241:

ռաքելներին «բաջութիւնները» (առաքելութիւնները) դրուատելիս գրում է հետեւեւ առդերը. «Տեսանել զոմանց (գրաջութիւն) ի սուրբ Աւետարանիմ եւ զոմանց ի Գործս Առաքելոցն երանելոյն Ղուկասու մատենագրեալ. եւ իցեն որ ի Կարուղիկէս Առաքելոցն առաւելագոյնս ճանաչին. այլ սրբոյն Պաւլոսի շնորհմասանեքումք քղքովք պատմէ զիւր առաքելակիցս եւ նիշակակիցս»²⁵ :

Այս տողերն արտայայտում են Նոր Կտակարանի կանոնական համարւած գրքերի առկայութիւնն ու դասաւորութիւնը Հայաստանում՝ նոյնինքն թարգմանիչներէ օրով : Այստեղ ընդգրկուած գրքերի գումարը համապատասխանում է նաեւ Նոր Կտակարանի հայկական այժմեան կանոնին, բացառութեամբ Յայտնութեան գրքի, որը հետագայում է միայն աւելացել կանոնի վերայ :

Այսպիսով տեսնում ենք, որ Հին եւ Նոր Կտակարանների հայերէն թարգմանութիւնները, թէ՛ նախեփեսոսեան եւ թէ՛ յետեփեսոսեան շրջանում, հիմնուած էին պաշտօնական կանոնների վրայ : Աստուածաշունչ մատենանք, ինչպէս ամէն տեղ, այնպէս եւ Հայաստանում, չէր պատկերացում առանց կանոնի. այդ պատճառով էլ Ղազար Փարպեցին իր յայտնի թղթում, իր ժամանակի ազէտներին մեղադրելիս, նշում էր, որ նրանք Աստուածաշունչի գրքերի անուններն ու թիւն անգամ կարգին չգիտեն : «Իսկ այժմ յոյովք ի լիւր մասողաց՝ եւ զանունս անգամ եւ կամ զբանօնութիւնս կանոնեալ եկեղեցական գրենոյ Հաղի կարեն գիտել»²⁶ :

Այս բոլորից երևում է, որ Ե դարի առաջին կէսում մենք ունէինք երկրորդ՝ վերանայուած ու լրացուած թարգմանութեամբ, կանոնեալ Աստուածաշունչ մատենանք, որի բնագիրը հասել է մինչեւ մեր օրերը եւ հանդիսանում է Հայկական Աստուածաշնչի ընկալեալ բնագիրը :

Բ. ԱՌԱՋԻՆ ԵՒ ԵՐԿՐՈՐԴ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ

ԲՆԱԳՐԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՈՒՄԸ

Ընկալեալ բնագրի օգնութեամբ կատարուած րանասիրական հետազօտութիւնների արդիւնքով այսօր կարելի է զաղափար կազմել Ե դարի առաջին եւ երկրորդ թարգմանութիւնների էութեան մասին : Այլ խօսքով՝ այսօր արդէն փաստական նիւթերի հիման վրայ կարելի է տեսնել երկու թարգմանութիւնների որոշակի զանազանութիւնը : Ուսումնասիրութիւնները հնարաւորութիւն են տուել մի կողմից թարգմանական որոշ բնագրերի մէջ հաստատելու թարգմանութիւնների առաջին շրջանում օգտագործուած ասորերէն եւ յունարէն սկզբնագրերի առկայութիւնը, իսկ միւս կողմից որոնելու հայկական բնագրերի առնչութիւններն իրենց սկզբնագրերի հետ :

Վաղուց էր նկատուել Աստուածաշնչի որոշ գրքերի տարբեր թարգմանութիւնների գոյութեան փաստը :

Դեռեւս թ դարում Թովմա Արծրունին իւր թիցիւնների մասին գրում էր, ի՛նչ նրանք «գիտեն զսաղմոսն զհին թարգմանեալսն վարդապետացն Հայոց, զոր համապագ ի բերան ունին»²⁷ : Ի հարկէ՝ հնարաւոր չէ հաստատօրէն տեսնել,

²⁵ «Կորին. Վարդ Մաշտոցի», էջ 32 :

²⁶ «Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց եւ Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան» (Հրատ. Գ. Տէր Միքայէլեանի եւ Ստ. Մալխասեանի), Թիֆլիս, 1904, էջ 201 :

²⁷ «Թովմայի վարդապետի Արծրունոյ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Պետերբուրգ, 1887, էջ 121 :

թէ ինչ էր հասկանում պատմագիրը «Հին թարգմանեալ» ասելով, բայց հաւանական է, որ խօսքը նախնիներու հրճանի թարգմանութեան մասին է:

Մեր օրերում բանասիրութիւնը զգալի նուաճումներ է կատարել նման հարցերի բնագաւառում:

Հին կտակարանի կապակցութեամբ՝ Հ. Յովհաննէս Զօհրապեանը 1805 թ. իր հրատարակած Աստուածաշնչի առաջարանում նշում էր, որ ձեռագրերում նկատելի են Առակաց, Ժողովողի եւ Երգ երգոցի այլեւայլ թարգմանութիւններ²⁸:

Յենուելով բնագրական ցուցումները վրայ՝ Ժողովողի գրքի կրկին օրինակների դոյութեան փաստի մասին ուշադրութիւն են հրաւիրել նաեւ Նորայր Բիւզանդացի²⁹ եւ Հ. Ն. Ակինեանը³⁰: Վերջինիս կարծիքով Ժողովողի գրքի ինչպէս սրբադրուած (երկրորդ թարգմանութեան) օրինակը, այնպէս եւ սկզբնական (առաջին թարգմանութեան) օրինակը յունարէն բնագիր է ցոյց տալիս:

Ծովականը (Նորայր Արք. Պողարեան) Ժողովողի բնագրի մասին համեմատութիւններ է կատարել Ոսկան Երեւանցու եւ Հ. Յ. Զօհրապեանի հրատարակած բնագրերի միջեւ, որից եւ յանդել է այն համոզման, թէ «մեր առջեւ ունին Ժողովողի երկու հին եւ ուրոյն թարգմանութիւններ»³¹: Թէ ուսումնասիրողը այդ երկու թարգմանութիւններից ո՛րն է համարում նախնական՝ այդ մասին ոչինչ չի ասում:

Հ. Հ. Ոսկանը Երգ երգոցի սովորական բնագրի հետ միասին լոյս է բնծայել մի նոր օրինակ, որը համարում է առաջին չորանի թարգմանութիւններից. հրատարակչի գնահատութեամբ՝ «այս նորագիւտ բնագիրը ուղղակի յունարէնի վրայէն եղած թարգմանութիւն մըն է եւ այն՝ նախնական թարգմանութիւն մը»³²:

1890-ական թուականներին Գրիգոր Խայաթեանցի հրատարակութեամբ դիտական աշխարհին յայտնի դարձան Մնացորդաց Ա եւ Բ գրքերի այնպիսի օրինակներ, որոնք տարբերում են սովորական բնագրից եւ բնղուծուելին որպէս ասորերէնից կատարուած հին թարգմանութեան մնացորդներ³³:

Այսօր յայտնի է, որ Սիրաքը եւս գոյութիւն ունի հնագոյն երկու

Ֆ. Կոնրիքը կարծում է, որ այս վկայութիւնը վերաբերում է նախաձեռնողան : ըջանի պատկանող մի անգիր թարգմանութեան, ան՝ «The Key of Truth; a manual of the Paulician Church of Armenia», (հրատ. F. C. Conybeare-ի), Oxford, 1898, p. LXV. Բայց հիմք չկայ այսպիսի կարծիքի յանդելու:

28 «Աստուածաշունչ մատեան Հին եւ Նոր կտակարանաց» (միահատորեակ), Վենեւ թիւ, 1805, էջ 6:

29 Նորայր Բիւզանդացի, «Կորին վարդապետ եւ նորին թարգմանութիւնը», Թիֆլիս, 1900, էջ 384. Ծան.:

30 Հ. Ն. Ակինեան, «Սուրբ գրքի հայերէն թարգմանութիւնը», Համդէս Ամսօրեայ, 1935, էջ 560-561:

31 Ծովական, «Ժողովողի հին հայ թարգմանութիւնները», Սիոն, 1936, էջ 45-48:

32 Հ. Հ. Ոսկան, «Երգ երգոցի առաջին եւ երկրորդ թարգմանութիւնը. Ուսումնասիրութիւն եւ բնագիր», Վիեննա, 1924:

33 Գր. Խայաթեանց, «Մի կարեւոր գիւտ Ս. Էջմիածնի Մատենադարանում. Ա եւ Բ Մնացորդաց գրքերի ասորերէնից հայ թարգմանութիւնը», Արաբատ, 1890, էջ 311-317: Նայն, «Գիրք Մնացորդաց ըստ հնագոյն հայ թարգմանութեան», Մոսկուա, 1890:

Թարգմանութիւններով. դրանցից մէկը Չօհրապեանի Հրատարակութիւնն է³⁴, իսկ միւսը՝ Լ. Ա. Բաղրատունու³⁵: Բաղրատունին ինքը՝ այս երկու բնագրերը համարել է Սահակ-Մեսրոպեան շրջանի առաջին եւ երկրորդ Թարգմանութիւններ³⁶: Ակիւնեանը եւս, Սիրաքը համարելով այն գրքերից, որոնք «հասած են մեզի թէ՛ փութանակի Թարգմանութեամբ եւ թէ՛ անոր սրբադրեալ օրինակովը», ասել է, որ փութանակի Թարգմանութիւնը Չօհրապեանի Հրատարակածն է, իսկ սրբադրուած օրինակը՝ Բաղրատունու Հրատարակածը³⁷: Մենք, ընդունելով, որ այստեղ իրօք դարձ ունենք Սահակ-Մեսրոպեան շրջանի երկու տարրեր Թարգմանութիւնների հետ, կը փափաքէինք մի ճշտում անել: Այնքանով, որքան յայտնի է, որ նախնական Թարգմանութիւնների չարքը, ինչպէս տեսանք վերելում, միայն նախական գրքերն էր ընդգրկում՝ ըստ Պեշիտոյի կանոնի, ապա նրանց մէջ չէր կարող գտնուել Սիրաքը. սակայն բացառուած չէ, որ մեր Թարգմանիչներն արտականոն որոշ գրքեր եւս Թարգմանած լինեն, այդ թւում նաեւ Սիրաքը: Այդպիսի փաստեր մենք ունենք նաեւ Նոր Կտակարանի Թարգմանութիւններից, օրինակ՝ Կորնթացոց Գ թուղթը եւ Նոստրատասիանը, որոնք Պ. Ֆետտերի կողմից համարուել են ասորերէնից կատարուած Թարգմանութիւններ նախնական շրջանում³⁸:

Անցնենք Նոր Կտակարանին:

Նոր Կտակարանի այժմեան՝ քննարկայ բնագրում եւս բանասիրութիւնը նշել է ասորերէնի բազմաթիւ հետքեր:

Ֆ. Կ. Կոնրիբեր ասորերէնից կատարուած հին Թարգմանութիւնների մի բնկոր է համարում Մարկոսի Աւետարանի վերջի 9-20 տները, այն հատուածը, որը կրում է Արիստոն երիցու անունը³⁹:

Ֆ. Մակլերը Աւետարանի եօթ ձեռագիր օրինակների օգտագործմամբ մի քանի հատուածներ համեմատելով յունական եւ ասորական բնագրերի հետ, յանդում է այն կարծիքին, թէ Թարգմանութիւնը յունաբէնից է կատարուել, բայց եւ դիտել է տայիս ասորականի հետ մօտիկութեան կամ համաձայնութեան կէտեր՝ դրանք համարելով ասորերէնից կատարուած հնագոյն Թարգմանութեան մնացորդներ⁴⁰:

Ա. Կ. Մերկը հայերէն Աւետարանների մէջ մատնացոյց է արել ասորարանութիւնների, որոնք, նրա կարծիքով, կարող են լինել ասորերէնից կատարուած մի նախկին Թարգմանութեան մնացորդները, եթէ չենթադրենք, որ

34 «Աստուածաշունչ մատեն» (միհատորեակ), Վենետիկ, 1805, յաւելումի էջ 2-12:

35 Հրատարակել է նախ առանձին՝ «Ժմաստութիւն Յետուայ որդւոյ Սիրաքայ եւ Բուդթ երեմիայ մարգարէի առ գերեալն ի Բարիլոն», Վենետիկ, 1833, էջ 11-153. եւ ապա՝ Խառուածաշինի կազմում՝ «Գիրք Աստուածաշունչ Հին եւ Նոր Կտակարանաց», Վենետիկ, 1890, էջ 681-704:

36 Տե՛ս վերոյիշեալ «Ժմաստութիւն Յետուայ որդւոյ Սիրաքայ», էջ 6-8:

37 Լ. Ն. Ակիւնեան, «Սուրբ գրքի հայերէն Թարգմանութիւնը», էջ 559 եւ 561:

38 «Հայկական ուսումնասիրութիւնք հայագէտ Պ. Ֆէթթէրի, ի մի ամփոփում եւ Թարգմանում» (հրատ. Լ. Յ. Տաշեանի), Վիեննա, 1895, էջ 142-193:

39 F. C. Conybeare, "Ariston, the author of the last of the twelve verses of Mark", *The Expositor*, 4th series, vol. VIII, 1893, p. 241-254. Idem, "The authorship of the last verses of Mark", *The Expositor*, 4th series, vol. X, 1894, p. 219-232. Idem, "On the last twelve verses of St. Mark's Gospel", *The Expositor*, 5th series, vol. II, 1895, p. 401-421.

40 F. Macler, "Le texte arménien de l'Evangile d'après Matthieu et Marc", Paris, 1919.

յունարէն ընադրից թարգմանողը ձեռքի տակ ունեցել է նաեւ մի ասորերէն բրնձօղիք՝ որոշ համեմատութիւնների համար⁴¹ :

Այս խնդրում օժանդակ նիւթեր է տալիս նաեւ Աստուածաշնչի վրացերէն հնագոյն թարգմանութիւնների ընադրական հետազոտութիւնը: Յայտնի արեւելադէտների ուսումնասիրութիւններով (Ն. Մառ, Հ. Գոսեն, Թ. Կլուզէ, Ռ. Բլեյկ, Կ. Լեյկ, Ս. Նիու, Ս. Լիոնէ, Ժ. Գարիտ, Լ. Լըլուար, Ժ. Կլանդէ) ասացուցուած է, որ վրացերէն Աստուածաշնչը սկզբնաբար հայերէն ընադրից է թարգմանուել: Եւ ոչ միայն Աստուածաշնչը, այլեւ վարքագրական եւ այլ կարգի երկեր: Բայց է դարից սկսած, երբ վրացական եկեղեցին պաշտօնապէս բաժանուել է Հայկականից եւ, անցնելով բիզանդական քաղկեդոնականութեան դիրքերին, պայքար է սկսել միաբնակ Հայ եկեղեցու դէմ, մօլոնանդօրէն աշխատել են ֆեջել ու վերացնել զրաւոր այն բոլոր հեռքերը, որոնք կարող էին յիշեցնել անցեալի հայկական աղեղնութիւնը: Այս կերպով՝ նաեւ Աստուածաշնչի վրացերէն թարգմանութիւնը, որը հայերէնից էր կատարուել, որապրութեան է ենթարկուել յունական ընադրերի հիման վրայ: Այսուհանդերձ բանասիրութիւնն այսօր յայտնաբերում է հայկական սկզբնադրերի հեռքերը:

Ն. Մառ անցեալ դարի վերջերին վրացերէն Հին եւ Նոր Կտակարանների հնագոյն օրինակների ուսումնասիրութեամբ եկել էր այն եզրակացութեան, որ նրանց հիմքում ականբեւօրէն առկայ են ասորական ծագում ունեցող հայերէն ընադրեր⁴²: Ռ. Բլեյկը եւս, Մարկոսի Աւետարանի ուսումնասիրութեամբ, գտնում էր, որ վրացերէնը դայիս է ասորերէնից առաջացած մի հայերէն ընադրից⁴³: Նմանապէս Ժ. Գարիտի ուսումնասիրութեան համաձայն, գոյութիւն ունեն Գործք առաքելոցի վրացերէն օրինակներ, որոնք կապ ունեն ասորական մի ընադրից թարգմանուած հայերէնի հետ⁴⁴:

Վրացական թարգմանութիւնների հետ կապուած նման փաստեր ղեռնատ կան, նրանց թոււմ նաեւ այնպիսիներ, որոնք մատնացոյց են անում ոչ միայն ասորերէնից թարգմանուած հայերէն ընադրեր, այլեւ յունարէնից թարգմանուած հայերէն ընադրեր, որոնք պատկանում են հայկական թարգմանութիւնների նախնական շրջանին:

Այս բոլորը վերաբերում են հայկական թարգմանութիւնների առաջին եւ երկրորդ շրջաններին պատկանող ընադրերի զանազանութեան հարցին:

Կարելի է ղեռնա նաեւ յիշել, որ Սարգիս Հաճնեցի Մալեանը 1773 թ. երեսուզեմում կազմել է «Համեմատութիւն օրինակաց Աստուածաշնչին» աշխատութիւնը, որի համար, հիմք ընդունելով Աստուածաշնչի վենետիկեան 1733 թ. հրատարակութիւնը, օգտագործել է Ս. Յակոբի վանքում եւ այլ վայրերում գտնուող ձեռագրեր, Հին Կտակարան՝ 15 օրինակ, Նոր Կտակարան՝ 20 օրինակ, Եւայթի մարգարէութիւն՝ 20 օրինակ: Տես Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 244 եւ Վիեննայի Կայս. Մատ. (K. K. Hofbibliothek zu Wien) հայերէն ձեռ. № 4:

⁴¹ Aug. Merk, "Die armenischen Evangelien und ihre Vorlagen", *Biblica* VII, 1926, S. 40-72.

⁴² Н. Я. Марр, "Из поездки на Афон", Журнал Минусцерства Народного Просвещения, ч. CCCXXII, 1899, № 3, отд. 2, стр. 12-15.

⁴³ R. P. Blake, "The old Georgian version of the Gospel of Mark", *Patrologia Orientalis*, vol. XX, 1928, p. 439-574.

⁴⁴ G. Garitte, "L'ancienne version géorgienne des Actes des Apôtres d'après deux manuscrits du Sinai" (Bibliothèque du Muséon 38), Louvain, 1955.

Այստեղ եւս շօշափուում է կրկնակի թարգմանութիւնների հարցը: Սարգիս Մալեանը նկատել է, որ որոշ օրինակների միջեւ գոյութիւն ունեն թարգմանութեան արտակարգ տարբերութիւններ: Նա, օրինակ, գրում է.

«Վեցերորդ գլուխն Բարութայ թղթոյն ի մի օրինակում միայն գտանեցաւ, եւ այն եւս ոչ էր յարմար ընդ տպագրեցելոյն, վասն որոյ ոչ եղեւ համեմատել. կարծէի թէ Ոսկան վարդապետն ոչ տեսանելով ի մէջ Հայոց՝ ինքն նորոգ թարգմանեալ է. զայս ասացի վասն անհամեմատութեանն եւ ոչ հաւատարի կարծեօք», «Հեղետասան Աստուածաշնչից երեքտասանքն համաձայնք էին միմեանց ի դիրս Յայտնութեան, եւ վեւ եւ մեզ գրով նշանադրեալ Աստուածաշնչն՝ միմեանց համեմատք. եւ վեւ գրով նշանադրեալ Աստուածաշնչի Ոսաջին եւ Երկրորդ Մնացորդաց գիրքն յամենից տարածայն գտանեցան, զսեղիս տեղիս թէպէտ նայեցայ, սակայն կարի հետի է ի տպագրեցելոյն»:

Գ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՍԿԶԲՆԱԳՐԵՐԸ ԵՒ ՆՐԱՆՑ

ՀԵՏՔԵՐՆ ԱՅԺՄԵԱՆ ԲՆԱԳՐՈՒՄ

Հայկական թարգմանութիւններին հիմք ծառայած սկզբնաղբերի հարցում հիմնական դերը կատարել են Հին եւ Նոր Կտակարանների յունական զանազան խմբագրութիւնները⁴⁵; որոնցից մի քանիսը, ինչպէս Անտիոքեանը եւ Կեսարեանը, տարածուած էին նաեւ ասորական աշխարհում՝ ասորերէն թարգմանութեամբ:

Այդ խմբագրութիւնների շարքում առաջին տեղը զբաղում էր այսպէս կոչուած Որոգինեան բնագիրը, որը կազմուել էր Գ դարում եւ վերաբերում էր Հին Կտակարանի Եօթնասնից թարգմանութեան վերանայմանը: Հաշուի առնելով, որ Եօթնասնից թարգմանութեան բնագիրն իր գոյութեան աւելի քան հինգ դարերի ընթացքում այլալուծման ու զգալի աղաւորումների էր կրել, Որոգինէն Աղեքսանդրացին այն վերանայեց իր ժամանակի երբայական բնագրի հիման վրայ, այդ նպատակի համար օգտագործելով Բ դարում Ալիւզասի, Սիմաքոսի եւ Թէոդոտիոնի ձեռքով երբայերէնից կատարուած յունարէն Նոր թարգմանութիւնները: Որոգինէսի աշխատութիւնը բնագրերի մի համադրութիւն էր՝ ամփոփուած վեց սինականերում. 1. Երբայական բնագիրը՝ երբայական տառերով. 2. Նոյն բնագիրը՝ յունական տառադարձութեամբ. 3. Ալիւզասի թարգմանութիւնը. 4. Սիմաքոսի թարգմանութիւնը. 5. Եօթնասնից բնագիրը՝ վերանայուած Որոգինէսի կողմից. 6. Թէոդոտիոնի թարգմանութիւնը, որը, համարուելով մի տեսակ ազատ թարգմանութիւն, վերջում էր գրուած: Այս աշխատութիւնը կոչւում էր Վեցիցեան՝ Վեցսինակեան՝ Վեցաձալ (Hexapla). կար նաեւ՝ այստեղից առաջին երկու սինականների վերացմամբ կազմուած մի օրինակ, որը յայտնի էր Քառիցեան՝ Քառասին՝ Չորսիցեան՝ Չորսսինակեան՝ Չորսեկնի (Tetrapla) անունով: Ուրեմն Եօթնասնից թարգմանութեան Որոգինեան վերանայուած բնագիրն այս աշխատութեան վերջնական սինակն էր, որի վրայ Ալիւզասի, Սիմաքոսի եւ Թէոդոտիոնի թարգմանութիւններից աւելացուած էին երբայական բնագրի այն հատուածները, ու-

⁴⁵ Նրանց մասին տե՛ս՝ The Encyclopaedia Britannica, 9th ed., vol. XXI, Edinburgh, 1886 p., 668-669. F. G. Kenyon, "Our Bible and the Ancient Manuscripts", London, Eyre and Spottiswoode, 1965, p. 103-109. Զ. Զարբանալեան, «Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց», Վենետիկ, 1889, էջ 96-97.

րոնք պակասում էին Եօթանասնից Հին բնագրում եւ այդ աւելացումները նշանակուած էին աստղանշերով. իսկ Եօթանասնից բնագրի այն հատուածները, որոնք չկային երբայական բնագրում, նշանակուած էին բրդաձեւ նշաններով: Բացի այդ՝ Եօթանասնից թարգմանութիւնը նաեւ որոշ ուղղումների էր ենթարկուած միւս թարգմանութիւնների հիման վրայ:

Որոգինէսից յետոյ, Դ դարում, հանդէս են եկել Հին եւ Նոր Կտակարանների յունարէն բնագրերի ուղղագրուած այլ խմբագրութիւններ: Դրանց շարքում ամէնից յայտնին՝ Կեսարեան կամ Պամփիլեան բնագիրն էր, որը կոչւում էր նաեւ Պաղեստինեան կամ Երուսաղէմեան. դա կարգաւորուել ու կազմուել էր Պաղեստինեան Կեսարիայում Պամփիլոս Բերիտացու եւ Եւսեբիոս Կեսարացու ձեռքով եւ տարածուել՝ Պաղեստինում ու Փոքր Ասիայում: Անուհետեւ յայտնի էր այսպէս կոչուած Անտիոքեան կամ Լուկիանեան բնագիրը, որ կազմել էր Լուկիանոս Անտիոքացին եւ որը տարածուած էր Անտիոքից մինչեւ Կ. Պոլիս. այս բնագիրն է, որ օգտագործել են Յովհան Ոսկեբերանը եւ Թէոդորոսոս Անտիոքացի պատմագիրը: Յայտնի էր նաեւ Աղեփսանդրեան կոչուած օրինակը, որ կազմել էր Հեփթիոս Եգիպտացի երէցն Աղեփսանդրիայում եւ տարածուել էր Եգիպտոսում ու շրջակայ երկրներում:

Արդ՝ մեր առաջին թարգմանութեան սկզբնագրերի հարցին մի որոշ նպաստ բերում են դարձեալ վրացական Աւետուածաշնչի ուսումնասիրութիւնները: Ռ. Բլեյկի եւ ընկերների բնագրական հետազոտութիւնները պարզեցին, որ վրացերէն Մարկոսի Աւետարանը, որն անտարակուսելիօրէն հայերէնից է թարգմանուել, ներկայացնում է Կեսարեան բնագրի յատկանշեր, սակայն նրանք ենթադրում են, որ վրացականի մէջ պահուած հայերէն այս Հին թարգմանութիւնը աւելի շուտ ասորերէն լեզուով սկզբնագիր պիտի ունեցած լինի, քան յունարէն⁴⁶:

Ս. Լիոնէն վրացական եւ հայկական բնագրերի հարցում նոր ապացոյցներով միանում է այս կարծիքին, այն տարբերութեամբ, որ Կեսարեան բնագրի խեղրում որոշակիօրէն հակում է յունարէն սկզբնագրի դադափարին⁴⁷, իր այդ աւասակէտը միաժամանակ տարածելով հայերէն Հին եւ Նոր Կտակարանների վրայ առհասարակ⁴⁸:

Լ. Լըլուարը եւս գտնում է, որ հնագոյն շրջանում հայերէնից թարգմանուած վրացերէն Աւետարանները Կեսարեան խմբագրութիւն են ներկայացրնում⁴⁹:

Ժ. Գարիար նշել է, որ Գործք Առաքելոցի հայերէն այն բնագիրը, որից թարգմանուել է վրացականը, ցոյց է տալիս ասորական մի այնպիսի բրնագիր, որը տարբերում էր Պեչիտտոյից⁵⁰: Խնդիրն այստեղ վերաբերում է, անշուշտ, ասորական նախապէշիտոյեան բնագրին, որն ընդհանրապէս ուշագ-

⁴⁶ K. Lake, R. P. Blake and S. New, "The Caesarean Text of the Gospel of Mark", *The Harvard Theological Review*, 1928, No. 4, p. 207-404. Դ. P. Blake, "The old Georgian version of the Gospel of Mark", *Patrologia Orientalis*, vol. XX, 1928, p. 439-574.

⁴⁷ St. Lyonnet, "Un important témoin du texte césarien de Saint Marc: La version arménienne", Beyrouth, 1935.

⁴⁸ St. Lyonnet, "Aux origines de l'Eglise Arménienne. La traduction de la Bible et le témoignage des historiens arméniens", *Recherches de Science Religieuse*, 1935, p. 170-187. Idem, "Les versions arménienne et géorgienne du Nouveau Testament", Paris, 1935.

⁴⁹ L. Leloir, "La version géorgienne de la Bible", Բազմավէպ. 1958, էջ 197-203:

⁵⁰ G. Garitte, "L'ancienne version géorgienne des Actes des Apôtres ...".

բութիւնն է գրաւել նաեւ Ֆ. Կ. Կոնիքիբի: Վերջինս նկատել է, որ Նոր Կտակարանի Հայերէն աթման բնագրի մէջ կան առաջին թարգմանութիւնից դեռ յայտնի կերպով մնացած շատ բնութիւններ, որոնք նախապէս խոստովանուած չեն: Ի Հարկէ՝ նախապէս խոստովանուած չէ, ուստի եւ դժուար է կարծիք յայտնել այն առնչութեան մասին, որ նրանք կարող էին ունենալ յունական վերոյիշեալ թարգմանութիւնների հետ:

Գալով երկրորդ թարգմանութեան սկզբնագրի հարցին՝ արդէն նշեցինք, որ մեր թարգմանիչների կողմից Կ. Պոլսից բերուած վաւերական օրինակները Բիւզանդական Եկեղեցում բնորոշուած պաշտօնական բնագիրն էին: Այժմ աւելացնենք, որ դա նոյնինքն Կեսարեան ընտիր բնագիրն էր, որից Կոստանդիանոս Մեծի պատուէրով, Եւսեբիոս Կեսարացին 50 օրինակ պատրաստելով Կ. Պոլիս էր ուղարկել 311 թ.: Այս օրինակն է, որ անտարակոյս, հիմք ծառայեց մեր երկրորդ թարգմանութեանը⁵¹:

Բնագրական նորագոյն հետազոտութիւնների արդիւնքն է նպաստ է այս կարծիքին: Յայտնի է, որ Մակկերի ուսումնասիրութիւնների ցոյց տուած ուղղութիւնը տանում էր դէպի Կեսարեան բնագիրը⁵²: Ստրիտերը հակում էր ցոյց տալիս դէպի այդ ուղղութիւնը⁵³ եւ Լիոնէն⁵⁴ ու Կոլուելը⁵⁵ հանդէս էին ալիս ամբապնդող փաստերով:

Սակայն բանասիրական հետազոտութիւնները հիմնականում Կեսարեան բնագրին յանդելով հանդերձ, ցոյց են տալիս, որ մեր ընկալեալ բնագրում յունարէն սկզբնագրերի հետքերը միատարր չեն: Այս երևույթը կարելի է բացատրել նրանով, որ կա՛մ մեր թարգմանիչների իրենց ձեռքի տակ միաժամանակ ունեցել են նաեւ տարբեր բնագրեր, կա՛մ էլ՝ թարգմանութիւնների միայն հետագայում ուղղումներ են կատարուել տարբեր բնագրերի հետևողութեամբ: Աւելի հաւանական է այս վերջինը:

Դեռ 1715 թուականին Մ. Վ. Լակրոզն առ Կոստանդիանոս Բենեդիկտոս Միքայէլ ուղղած իր նամակներից մէկում այն կարծիքն էր յայտնում, որ Հին Կտակարանի Հայերէն թարգմանութիւնը Աղեքսանդրեան սկզբնագիր է

⁵¹ F. C. Conybeare, "The Growth of the Pechitthā Version of the New Testament; illustrated, from the Old Armenian and Georgian Versions", *The American Journal of Theology*, vol. I, 1897, p. 883-912.

⁵² Ձօհրպեանի նախորանը, տե՛ս՝ «Աստուածաշունչ մատեն» (միհատորեակ), Վենետիկ, 1805, էջ 4: Հ. Գ. Զարբանաւեան, «Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց», էջ 97: Ֆ. Կ. Կոնիքիբի, «Պատմիւիկան օրինակ Սուրբ Գրոց», Բազմալէպ, 1895, էջ 209-212, 260-263:

⁵³ F. Macler, "Le texte arménien de l'Evangile d'après Matthieu et Marc".

⁵⁴ Ըստ Լիոնէի. տե՛ս յաջորդը:

⁵⁵ St. Lyonnet, "La Version Arménienne des Evangiles et son modèle grec. L'Evangile selon Saint Matthieu", *Revue Biblique*, Janvier 1934. Տե՛ս նաեւ այս հեղինակի յիշատակուած նախորդ աշխատութիւնները:

⁵⁶ E. C. Colwell, "The Caesarean Readings of Armenian Gospel Manuscripts", *Anglican Theological Review*, vol. XVI, 1934, p. 113-132.

⁵⁷ "Thesauri epistolici Lacroziani tomus III", Lipsiae, 1736, p. 201.

⁵⁸ F. Kaulen, "Einleitung in die Heilige Schrift des Alten und Neuen Testamentes", Freiburg, 1876.

ունեցել⁵⁷ : Հետագայում այդ կարծիքը բաժանել են Կառուկներ⁵⁸ և Էրմոնին⁵⁹ :

Հ. Ս. Կոզեանը Մակարայեցուց Բ. զբոխի բնագրական ուսումնասիրում թեան արդիւնքներով կարողացաւ ցոյց տալ, որ Աստուածաշնչի հայկական թարգմանութեան մէջ թէ՛ Աղեքսանդրեան, թէ՛ Վեցիլեան և թէ՛ Լուկիանեան բնագրերի հետքեր կան⁶⁰ :

Հ. Ն. Ակինեանը հաստատեց և ընդհանրացրեց այս եզրակացութիւնը՝ հիմնուելով Էջմիածնի Մատենադարանի № 193 (= աթմեան Երեւանի Պետ. Մատ. № 193) ձեռագրի մի յիշատակարանի վրայ, որը գրուած է 1299 թուականին : Այս ձեռագիրը բովանդակում է Սողոմոնի զբոխը և փոքր մարդարէնները, որոնց վերջում յիշատակագրուած է. «Ուղղակի է դաւրինակս զայս յԱղեքսանդրացուց և յԵրուսաղեմացուց աւրինակէ. դարձեալ և ի Զորեք կնոսն Ուրիգենի : Գրեցաւ երկոտասան մարգարէս ըստ Եւթանասնիցն և երկուց թարգմանացն»⁶¹ :

Այս յիշատակարանից երեւում է, որ հայկական թարգմանութիւնները ճշտումներ և ուղղումներ էին ենթարկուել ոչ միայն Աղեքսանդրեան («Աղեքսանդրացուց») և Որոզինէսի Քառիջեան բնագրերի հիման վրայ, այլև Լրկին անդամ ստուգուել էին Կեսարեան («Երուսաղեմացուց») բնագրով, ժամանակի ընթացքում առաջացած այլալուծումների վերացման համար :

Հետևութիւնն այն է, թէ հայկական թարգմանութիւնները պարբերաբար ստուգումների են ենթարկուել :

Այս կապակցութեամբ ասենք, որ Որոզինէսի Վեցիլեանի և Քառիջեանի հետքերը՝ աստղանշերը և, երբեմն նաև, բրդաձևերը երևում են մեր հին գրչագրերում. ինչպէս նաև լուսանցներում որոշ ընթերցուածները՝ Ակիւղասի, Սիմաքոսի և Թէոդոտիոնի թարգմանութիւններից : Այսպիսի ձեռագրեր են՝ Երեւանի Պետ. Մատենադարանի № 178 (1253-55 թթ.), № 4243 (1263 թ.), № 345 (1270 թ.), № 199 (1271 թ.), № 179 (1292 թ.), № 177 (1292 թ.), № 180 (1295 թ.), № 353 (1317 թ.), № 206 (1318 թ.), և այլն : Այսպիսի մի օրինակ է նաև Վենետիկի Միխիթարեան Մատենադարանի № 1 ձեռագիրը (1319 թ.), որը Զօհրապեանին հիմնական օրինակ է ծառայել՝ Աստուածաշնչի քննական հրատարակութեան համար⁶² :

Վեցիլեանից եկող պայմանական նշանների (աստղանշեր և բրդաձևեր) և լուսանցադրութիւնների հաւաքումը, համադրումը և բաղդատական կարգով ուսումնասիրումն անտարակոյս մեծ նպաստ կը բերի հայկական Աստուածաշնչի բնագրական ուսումնասիրութիւններին : Թէ ի՞նչպէս՝ իրրեւ օրինակ բերենք Բ. Թադևոսրութեանց Գ. գլխի 33 տունը, ուր միեւնոյն նախադասութիւնը կրկնուել է երկու տարբերակով.

59 վ. Էրմոնի, «Քննադատական ուսումնասիրութիւն Ս. Գրոց հայկական թարգմանութեան վրայ», Բազմավէպ, 1900, էջ 406-410 :

60 Հ. Ս. Կոզեան, «Մակարայեցուց Բ. զբոխի հայերէն թարգմանութիւնը», Վիեննա, 1923. տե՛ս յատկապէս էջ 53-61 :

61 Հ. Ն. Ակինեան, «Ս. Գրքի հայերէն թարգմանութիւնը», էջ 555 :

62 Զեռագրի նկարագրութիւնը տե՛ս Հ. Գ. Զարբանդյան, «Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց», Վենետիկ, 1889, էջ 129-141 : Հ. Բարսեղ Սարգիսեան, «Մայրցուցակ հայերէն ձեռագրաց ժառանգարանին Միխիթարեանց ի Վենետիկ», հա. Ա, Վենետիկ, 1914, էջ 1-20 :

Միքէ որպէս մեղանիցի անգգամ, մեռաւ Արեւնէր. եթէ ըստ մահանն Նարադայ մեռաւ Արեւնէր:

Մէկը միւսից զանազանելու համար ընդգծեցինք առաջինը:

Ձեռագրերի համեմատութիւնը ցոյց է տալիս, որ այստեղ միևնոյն նախադասութեան տարրեր ծագում ունեցող երկու թարգմանութիւնների միապէս տեղի ունեցել:

Յունական Եօթանասնից թարգմանութիւնը, որը աղբիւրն է Հայկական թարգմանութեան, ունի միայն «եթէ ըստ մահուանն Նարադայ մեռաւ Արեւնէր» ընթերցումը (Sept. I 618), եւ այդպէս է նաեւ մեր հնագոյն ձեռագրերում. օրինակ՝ Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 178 (էջ 165ա), № 345 (էջ 206բ) եւ № 177 (էջ 147բ), որոնցից առաջին երկուսը 1253-1270 թթ. ընթացքում են ընդօրինակուել, իսկ երրորդը՝ աւելի ուշ՝ 1292 թ. ընդօրինակութիւն է: Այս նոյն ձեռագրերում, որոնք Վեցիջեանից եկած լուսանցադրութիւններ ունեն, լուսանցներում գտնում ենք «Միքէ որպէս մեղանիցի անգգամ, մեռաւ Արեւնէր» ընթերցումը, որը Սիմաքոսի յունարէն թարգմանութիւնից է, ինչպէս ցոյց է տալիս «Սիւմ» նշումը:

Սակայն տեսնում ենք, որ հետագայ ժամանակի մի շարք ձեռագրերում Սիմաքոսի այս ընթերցումը լուսանցներից անցել է բնագրի մէջ՝ համատեղուելով նախկին ընթերցումների հետ: Այսպէս՝ երկու ընթերցումներն արդէն համատեղուած ենք գտնում Երեւանի Պետ. Մատենադարանի № 18) ձեռագրում (էջ 138բ), որը 1295 թուականից է, եւ № 353 ձեռագրում (էջ 152ա), որը 1317 թուականից է: Այսպէս եւ՝ ուրիշ շատ ձեռագրերում. բաւական է ասել, որ Աստուածաշնչի Զօհրապեան հրատարակութեան համար օգտագործուած 8 ձեռագրերն անխտիր բոլորն էլ նոյն երկու տարբերակների համատեղուած ընթերցումն են ներկայացնում⁶³: Այս երևույթի հետ պիտի յիշել եւ այն, որ Երեւանի № 206 ձեռագրում Սիմաքոսի ընթերցումը լուսանցից անցել է բնագրի մէջ՝ փոխարինելով նախկին ընթերցումին, իսկ վերջինս դուրս է բերուել լուսանցի վրայ (էջ 131բ): Հաւանաբար կը գտնուեն այսպիսի ուրիշ ձեռագրեր եւս:

Տարբերակների համատեղման եւ կամ փոխարինման վերոյիշեալ երևույթը Վեցիջեանի կամ Քառիջեանի ազդեցութեան փաստերից է:

Բայց նմանօրինակ փաստերը, լինեն դրանք ազդեցութիւններ Վեցիջեանից, թէ մի այլ աղբիւրից, իրենց էութեան մէջ մնում են դրական թիւրիմացութիւններ եւ բնագրական դուշէ եւ անմեղ խախտումներ: Միւս կողմից ընդօրինակողների անուշադրութեան հետեւանքով առաջ եկած պատահական աղաւաղումներն, իրենց հերթին, ոչ միայն բնագրի լեզուն են աղճատում, այլ՝ եւ երբեմն նրա մտքերն են այլափոխում: Եւ որ աւելին է՝ կան դէպքեր, երբ բնագիրը խախտման է ենթարկուած դիտումնաւոր կերպով եւ որոշ նպատակներով: Այդ մասին մենք կը բերենք մի ակնառու օրինակ, որի վրայ ժամանակին ուշադրութիւն է հրաւիրել Հ. Գ. Զարբհանյանը⁶⁴:

63 Հմմտ. «Աստուածաշնչի մատեն» (Հրատ. Հ. Յովհ. Զօհրապեանի, միհատորանակ), Վեհաթիկ, 1805, էջ 194:

Սոյն հրատարակութիւնն այսուհետեւ կը նշենք «Զօհր.» ձեռագր:

64 Հ. Գ. Զարբհանյան, «Մատենադարան...», էջ 208-211:

Խնդիրը վերաբերում է Ղուկասու Աւետարանի ԻԲ գլխի 43-44 տնե-
րին, որոնք, ինչպէս նկատել է ԶարրՀանալեանը, Աւետարանի որոշ ձեռագրե-
րում վերացուած են:

Այդ տներում պատմուած է, որ Յիսուսը Գեթսեմանի պարտէզում
տաղնապաշար արիւն էր քրտնում եւ աղօթում, եւ Հրեշտակից քաջալերանք
էր բնդունում:

Եւ երեսեցաւ նմա հրեշտակ յերկնից եւ զօրացուցանէր զնա. եւ էր ի
տագնապի, եւ մտաղիւրութեամբ եւս կայր յազօրս: Եւ հասէին ի նմանէ քըր-
տունք իրոնք զկայալակս արեան ոլոռն ոլոռն հեղեալ յերկիր:

Այդ՝ է դարի վերջերին Թէոդորոս Քոթենաւորի մի ճառից տեղեկա-
նում ենք, որ Հայաստանում Մայրապոմեցի աղանդաւորներն առարկելով, որ
Քրիստոս «ոչ տկարութեամբ, այլ կարողութեամբ յաղթեաց մարտի թշնամ-
ւոյն», մերժում էին բնդունել վաւերականութիւնը Աւետարանի յիշեալ երկու
տների, որոնք «յաղօթակացութեանն զաւաքրտնութիւնն պատմեն ամենակա-
րողի Բանին Աստուծոյ». իսկ Քոթենաւորի աշակերտ Յովհան Օձնեցին յաջորդ
դարի սկիզբներին, յանդիմանական խօսք ուղղելով նոյն աղանդաւորներին, ա-
սում էր:

«Եւ սակայն լիրբ եւ շար լինելով՝ զանպարշտութեանդ ոչ գիտացեր
դյապուրդ... Յորժամ տեսանես զմարդկային ինչ ուրուք ճառեալ զՔրիստոսի
կրիցն, յանդգնիս աներկիրաբար ի գրեցելոց անտի՝ որ զայն քարոզէ, ի բաց
ջնջել զբանն»:

Ուրեմն Մայրապոմեցիներն «աներկիրաբար» յանդգնել էին «ի բաց
ջնջել» Աւետարանի խօսքերը:

Ահա թէ ինչո՛ւ են վերացուած Ղուկասու Աւետարանի յիշեալ երկու
տները որոշ ձեռագրերում:

Յ. Մ. ԱՆԱՍԵԱՆ

(Շար. 1)

ՀԱՅ ԳՐԵՐԻ ԳԻՒՏԻ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ Վ. ԱՐԵՒԵԼՅՈՒ

ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

Յայտնի է, որ ասորական այբուբենը բաղկացած է եղել 22 տառից, սեմական միւս այբուբենների նման եւ ձայնաւորներ չի ունեցել: Ինչպէս տեսանք, այդպիսին է եղել նաեւ Դանիէլեան այբուբենը: Վարդան Արեւելցու չափ ճիշտ եւ ներքանկաւ գիտողութեամբ ասորական ¹ (այլեֆ) տառը հին յութային արժէքով մեր Ա տառին լրիւ համապատասխան չէ, այն աւելի կոհորդային է, եւ քստ Պրոֆ. Ա. Շանիճէի, իբրեւ այդպիսին այն նոյնիսկ ձայնաւոր էլ չէ¹⁸: Ուստի, զարձեւել Վարդան Արեւելցին ճիշտ է երբ չի ընդունում, որ մեր ա տառը ասորական ¹ -ի (այլեֆի) «թարգմանութիւնն» է, այս բառի մեր վերը բացատրած իմաստով: Ի հնչոյթի դէպքում եւս վիճակը նոյնն է, ասորական ի-ն կարճ է եւ ոչ լիահնչին: Հետեւաբար, նշուած 19 հնչոյթներից 6 ձայնաւորները իրապէս չեն եղել ասորական այբուբենում: Մնացին 13 բաղաձայնները: Համաձայն մեծանուն յեղուարան Հ. Աճառեանի եզրակացութիւնների, դրանցից 10ը իրապէս էլ չեն եղել ասորական հին այբուբենի մէջ¹⁹:

¹⁸ Ա. Շանիճէ, Կովկասեան ազուանների նորայայտ այբուբենը եւ նրա նշանակութիւնը գիտութեան համար, Թբիլիսի, 1938, էջ 17 (ռուսերէն):

«Ալէֆ»ը ձայնաւոր տառ մը չէ, ինչպէս մեր «Այբ»ը եւ լատիններէն «էյ»ը...: «Ալէֆ»ը ասորերէնի մէջ կ'իմացուի «Օլաֆ»: Ասորերէնի մէջ «ա» ձայնաւորով սկսող բառ չի կրնար ըլլալ: Բառակիրի «ա»ն ընդհանրապէս կը հնչուի «օ», սակայն կարելի է հնչել նաեւ «ու», «է», «ի», «ը» (Գր. Թորոսեան, Թուրքի կողմի միտում դաշոյնը՝ Արարատ, «Հայրենիք» օրաթերթ, Թ. 19712, Նոյեմբեր 27, 1977):

¹⁹ Մանրամասնութիւններից խուսափելու եւ տեղ ու ժամանակ խնայելու դիտաւորութեամբ այս առիթով ներկայացնում ենք մեծանուն գիտնականի դիտողութիւնները իւրաքանչիւր հնչոյթի համար առանձին, որովհետեւ դրանք լիապէս բաւարար են տուեալ հարցում: Ըստ նրա եզրակացութեան, վերոյիշեալ բաղաձայններից Ժ, Զ, Զ, Վ, Յ, Զ, Ֆ տառերը բացակայում են ասորական այբուբենից: Այսպէս, օրինակ.

Ժ. - Հ. Անտեանի վկայութեամբ Հայաստանի հարեան ժողովուրդներից միայն Պարսիկներն ունեն «այս գիրը»:

Զ. - «Զ հնչիւնը -այս մասին խօսելով գրում է նոյն գիտնականը-, կը գտնենք միայն հաքեշերէն Ծ եւ արաբերէն յ գրերում մէջ: Մեզի դրացի ուրիշ որեւիցէ այբուբենի մէջ չգտնուելով այս գիրը՝ բնական է, որ Ս. Մեսրոպ իրմէ հնարած ըլլայ»:

Զ. - Այս տառի մասին էլ խօսելիս միեւնոյն գիտնականը յայտնում է, որ միայն իրանեաններու մօտ կայ Շ ձայնը, «բայց ասիկա ալ հայերէնի մէջ տառադարձուած է միշտ Զ»:

Ինչ վերաբերում է Զ գրին, նա ասում է, որ «մեր շրջակայ ազգերու այբուբեններում մէջ երկու տեղ միայն կրնանք գտնել հայերէնի համապատասխան գիր մը, առաջինն է եթովպացերէն Ճ, իսկ երկրորդը, որ տեղի հեռաւորու-

Մեր ենթադրութեամբ բացատրութեան կարօտ են մնում ք, գ, ծ եւ շ զրերը: Հայկական ա եւ ասորական Վ (ալեֆ) տառերի հնչութային արժէքը զնահատելիս, տեսանք, թէ ինչքան բծախնդիր է Վարդան Արեւելցին: Գուցէ եւ այդպիսի նուրբ տարբերութիւն եղել է նաեւ զոնէ Գ եւ Մ զրերի հայերէն եւ ասորերէն արտասանութեան մէջ, իսկ ինչ վերաբերում է Շ տառին, մեր կարծիքով, պէտք է ենթադրել, որ այն ձեռագրերում, թերեւս, չփոխուել է Ղ զրի հետ, ինչպէս այլ զէպերում շատ է պատահել: Ի դէպ շ. Աճառեանը մրկայում է, որ «Ժղլանք»ի սոյն հատուածը ընդգրկած «...Ալիշանի յիշած երկու ձեռագրերէն մէկուն մէջ շ զրին տեղ կը գտնենք զ (թերեւս՝ ղ — փ. Ա.)»²⁰: Այնպէս, որ այս կարգի չփոխ, շատ հնարաւոր է, որ տեղի ունեցած յիշի նաեւ այս զէպում:

Սակայն, չէ՞ որ Վարդան Արեւելցու վերը նշած բաղաձայններից մի քանիսը առկայ են ասորական այբուրենում: Միթէ՞ նա սխալուում է: Բայց, դիտենք, որ նա ծանօթ է ասորերէնին եւ չէր կարող այդքան տարրական սխալ թույլ տալ: Այս հարցադրման պատասխանը, մեր կարծիքով, կարելի է գտնել հետեւեալ իրողութեան մէջ: Ինչպէս յայտնի է, առ այսօր դեռ որոշակի չճշտուած ժամանակներից՝ 10-11-րդ, դուցէ եւ աւելի հին դարերում, Հայերը բաղաձայնների արտասանութեան երկու տարբերակ են ունեցել, որոնք, յատկապէս, ձայնեղ եւ շնչեղ խուլ բաղաձայնների զէպում են արտայայտուել: Այսպէս, օրինակ, նոյնիսկ այսօր, արեւմտահայեր ք, գ, դ, ձ, ջ եւ այլն ձայ-

քեան պատճառով մէկ կողմ կը մնայ, երկրորդն է՝ ճ, որուն հետ Միւլլիեր կը համեմատէ հայերէն գիրը»:

Վ տառը, մեծաւամբաւ գիտնականի կարծիքով, ասորերէն օ եւ պահլաւերէն Վ գիրը չէ, վերջիններս՝ «Մեր գրէն շատ տարբեր են... այնպէս որ չեն կրնար իբր աղբիւր ծառայած ըլլալ»:

Յ գրի կապակցութեամբ էլ նա հակադրուելով Բ. Սարգիսեանին եւ Ն. Տաղաւարեանին, յայտնում է, որ այն ասորական յ տառի հնչութային միեւնոյն արժէքը չունի, տարբեր է նրանից:

Ճ գրին լրիւ համապատասխան հնչոյթով գիր, դարձեալ շ. Աճառեանի վկայութեամբ «Մեր շրջակայ ազգերէն միայն իրանեաններն են ունեցել»:

Իսկ Յ կիսաձայն գրի մասին նա գրում է հետեւեալը. «Մեր դրացի ազգերու այբուրենին մէջ առանձին տառով մը նշանակուած չէ այս ձայնը, որ սակայն քէ՛ աւորերէնի, եւ քէ՛, մանաւանդ, պահլաւերէնի մէջ սովորական էր»: Վերջին փ տառի մասին մենք արդէն տեսանք, քէ նա ինչ է գրել այս կապակցութեամբ: Տե՛ս շ. Աճառեան, Հայոց գրերը, էջ 227, 238, 251, 256, 262, 266, 241: Ի դէպ պէտք է նշել, որ օտար գրերի հետ հայերէն գրերի համեմատութիւնը անելիս, շ. Աճառեանը հաւասարապէս նկատի ունի դրացի ե՛ւ իրնչոյթային արժէքը, ե՛ւ ձեւական կողմը: Դրանցից բերուած սոյն եւ յաջորդ խօսքերի մէջ նկատի են առնուած տառերի այդ երկու յատկանիշներն էլ միասնաբար: Ըստ այդմ էլ պէտք է ընկալել այս առփիւ այստեղ մէջբերուած նրա խօսքերը:

²⁰ շ. Աճառեան, Հայոց գրերը, էջ 88:

նեղ բաղաձայնները արտասանելիս դրանց հաղորդում է շնչեղ խուլ բաղաձայնների հնչոյթ, այսինքն արեւմտահայ արտասանութեամբ բոլորովին հակադարձ պատկեր է ստացւում, ձայնեղները խլացւում, շնչեղ խուլները՝ ձայնեղացւում են, ք-ն իրրեւ հնչոյթ փոխարինում է ւլ-ին, գ-ն կ-ին, դ-ն տ-ին, ձ-ն ծ-ին, ջ-ն ճ-ին եւ այլն։ Իսկ յայտնի է, որ Վարդան Արեւելցին եղել է Կիլիկիայում, «Ժղլանք»ն էլ դրի է առել այնտեղ։ Յայտնի է նաեւ, որ միջին հայերէնը յատկապէս այնտեղ էր այդ ժամանակներում առելի յայն տարածում գտել, եւ սոյն հնչիւնական երեւոյթը արդէն դարձել էր օրինաչափութիւն։ Ուստի, Վարդան Արեւելցին, որն յաճախ է կիրառել միջին հայերէնը, յիշեալ պայմաններում, բնականաբար, հիմք պիտի ընդունէր արտասանութեան վերոնշեալ ձեւը, այսինքն ձայնեղ բաղաձայնները պիտի գիտէր իրրեւ շնչեղ խուլ բաղաձայններ, եւ ք առելով պիտի ընդունէր ալ։ Ուրեմն, ըստ Վարդան Արեւելցու, ասորական այբուբենի մէջ պիտի չլինի ոչ թէ ք, այլ ալ տառը։ Ահա թէ ինչ է ասում այդ մասին ակադեմիկոս Հ. Աճառեանը. «Այ եւ փ գրերու ուղիղ եւ հաստատուն համապատասխանները պէտք է փնտռել միայն յունարէն այբուբենի մէջ եւ ոչ այլուր»²¹։ Այսպիսով, բացատրելի է դառնում, թէ ինչու նշուած բաղաձայնների մէջ Վարդան Արեւելցին գետեղել է նաեւ ք տառը։

Ուրեմն Վարդան Արեւելցու կողմից նշուած վերոգրեալ 13 բաղաձայններից 10-ը, մեծանուն բանասէր ու լեզուաբան Հ. Աճառեանի վկայութեամբ, ասորական այբուբենում չունեն իրենց լրիւ համապատասխան հնչոյթով տառերը։ Այնպէս որ Վարդան Արեւելցու յայտնած այն փաստը, թէ Մեսրոպ Մաշտոցը հայերէն 36 հնչոյթներից 17-ը դատորոշել է Դանիէլեան եւ ասորական այբուբենի, իսկ 19-ը (թերեւս բացառութեամբ շ-ի) այլ այբուբենների ուսումնասիրութեան հիման վրայ, հաւանականութիւնից զուրկ չէ։

Հենց այս էլ, այսինքն հայերէնի հնչոյթների համակարգի բացայայտումն ու ճշտումը, եղել է այն ամէնը, ինչ արել է Մեսրոպ Մաշտոցը օտար այբուբենները այնքան հանդամանօրէն ուսումնասիրելիս։ Ուստի, Վարդան Արեւելցու որոշակի հաղորդումները խօսում են այն մասին, որ Մեսրոպ Մաշտոցը օտար այբուբեններից եւ ոչ մի գիր չի փոխառել, այլ «թարգմանել» է, այս բառի մեր ըմբռնած ու վերը բացատրած իմաստով։ Հետեւաբար Մեսրոպ Մաշտոցի գործը՝ հայերէն գրերի հանճարեղ գիւտը, Վարդան Արեւելցու վրկայութեամբ էլ բացառապէս ստեղծագործական է եւ իմֆնուրոյն։

ՓԱՅԼԱԿ ԱՆԹԱՊԵԱՆ

²¹ Անդ, էջ 227։

ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՒԵԼՑԻՆ ՇԱՐԱԿԱՆԱԳԻՐ

Մեզ են հասել շարականագիր հեղինակները վերաբերեալ համառօտ ցանկեր: Ըստ դրանց միասնական վկայութեան, Վարդան Արեւելցին էլ է շարականներ հեղինակել: Այսպէս, օրինակ. «Եւ զՈր նախիմացն, զի յանսահման ծովէն եւ զԹարգմանչաց օրհնութիւնն, եւ զսուրբ Սարգսի օրհնութիւնն՝ Վարդան վարդապետն»¹: Ի դէպ, այս ցանկը Գրիգոր Տաթևացու խմբագրածն է: Շայտնի է, որ վերջինս ոչ միայն առ հասարակ մեր մշակոյթի մեծագոյն դէմքերից է, այլեւ եկեղեցական գիտելիքներով ամենահմուտ գիտնական վարդապետներից մէկը: Նա, անտարակոյս, իր բաղձաթիւ սաներին տարիներ շարունակ ուսուցանել է նաեւ հայ մատենագրութիւն եւ երաժշտութիւն: Ուստի հաւանալի է, թէ ինչքան հաւաստի են նրա վկայութիւնները, այս դէպքում, Վարդան Արեւելցու յիշեալ շարականների հեղինակ լինելու մասին:

Բերենք այլ խմբագրութեամբ մեզ հասած նման մի ցանկի համապատասխան հատուածը, որը վերոբերեալի քիչ մանրամասնուած կրկնութիւնն է. «Վարդան վարդապետ Մեծն՝ զՈր նախիմացն, զի յանսահման ծովէն, զԹարգմանչաց օրհնութիւնն՝ զՈր քարգարեցին, եւ զսուրբ Սարգսի օրհնութիւնն՝ զԱմենասուրբ երրորդութեանն»²: Կայ նաեւ Առաքել Սիւնեցու չափածոյ խօսքը, որտեղ ասուած է, թէ շարականների հեղինակ է նաեւ Վարդան Արեւելցին³:

Սոյն ցանկերը հիմք ընդունելով՝ Ստեփանոս Զիք Զուղայեցին (17-րդ դ.) իր չափածոյ խօսքի մէջ ասել է.

«ԶՈր նախիմաց եւ սուրբ Սարգսին,
Եւ զԵանսահման ծովէն վերին,
Եւ զԹարգմանչացն զՕրհնութիւն՝
Վարդան Տէլէան Հայաստանին»⁴:

Հարկ է գիտել տալ, որ այստեղ չի նշուած միայն Ս. Սարգսին ներկուած օրհնութիւնը:

Քիչ այլ կերպ է շարագրուած Յակոբ Սսեցու նոյնպէս չափածոյ խօսքին այս կապակցութեամբ.

«Բայց նախիմացն է Վարդանայ
Ի ի յանսահման՝ Ուլ գերահրաշայ,
Ի Ամենասուրբ սուրբ Սարգըսայ
Եւ օրհնութիւնըն Մեսրոպայ»⁵:

¹ Յ. Անտեսան, Հայկական մատենագիտութիւն, Ա, Երևան, 1959, Ներածութիւն, էջ LXVII:

² Նոյն տեղում, էջ LXIX:

³ Նոյն տեղում, էջ LXX:

⁴ Նոյն տեղում, էջ LXXI:

⁵ Նոյն տեղում, էջ LXXIII:

Ղազար Զահեցիին յիշեալ շարականներէ շարքում Ս. Սարգսին նըստիւրում օրհնութեան փոխարէն գետեղում է «զԱնթառամ ծաղիկն» շարականը⁶ :

Սակայն նշուած ցանկերի համեմատութեամբ զգալի տարբերութիւն ունի ԱՅ-րդ զարի անձնաւորութիւն Սարգիս Երէցի կողմից կազմուած համապատասխան ցանկը : Ահա թէ ինչ է տեսուած այնտեղ . «ԶՅովակիմայ եւ Աննանին՝ Որ նախիմաց իմաստութեամբն, զՀրաշագեղ ծաղիկ մեծացուցէն, զՎերնական բարեաց բաշխման դործ ., զԱւագ շարաթին մեծացուցէն, եւ զՀամբարձմանն, խաչի՝ թագաւոր մեր Բրիստոս, եւ զԳեղարդեանն՝ Իսկ զու պարծանք պարծ(անաց), զսուրբ Սանդիստո նորն, զԱռաքելոցն՝ Ի յանսահման ծովէն, զսրբոյն Սարգսի Ամենատուր երրորդութեանն ազնիւ ծառայ, եւ զՀոսր արքային զարեղ զինա(կիր) եւ այլ բազում՝ սուրբ վարդապետին Վարդանն է ասացեալ»⁷ : Ինչպէս տեսնուած ենք, այստեղ կան յաւելումներ, բայց չեն նշուած «Թարգմանչաց օրհնութիւն»-ը, «Անթառամ ծաղիկ»-ը : Սակայն այս մասին աւելի մանրամասն կը խօսենք ստորեւ :

Զեռագրաց ցուցակներում եւս Վարդան Արեւելցուն են վերագրուած Հինասկանում այն շարականները, որոնք նշուած են Գրիգոր Տաթևացու կազմած ցանկում⁸ :

Բանասէրները նոյնպէս գրեթէ միասնական կարծիքի են այս խնդրում եւ յիշեալ շարականները յատկացնում են Վարդան Արեւելցուն : Ղազար Զահեցիին համոզուած է, որ նա «Եւ երգեաց դերդա շարականաց՝ զՈր նախիմացն, եւ զԻ յանսահման ծովէն, եւ զԹարգմանչացն, եւ զԱնթառամ ծաղիկն»⁹ : Այսպէս է վարուել նաեւ Մ. Զամչեանը եւ աւելացրել, որ «Երեւի թէ» «Որ նախիմաց» շարականը Վարդան Արեւելցին գրել է Կիլիկիայում¹⁰ : Գ. Աւետիսեանը ընդհանրապէս կրկնում է իր նախորդներին, սակայն Ս. Սարգսի օրհնութիւնը վերագրում է Ներսէս Շնորհաւորուն¹¹, որ ճիշդ չէ : Ղ. Ալիշանը եւս հաստատում է, որ նրա գրչին են պատկանում վերը նշուած չորս շարականներն էլ : Սակայն նա Ս. Սարգսի օրհնութեան վերաբերեալ տողատակ տուած իր բացատրութեան մէջ առարկել է սոյն շարականը Վարդան Արեւելցու Հեղինակային իրաւասութիւնից հանելու կողմնակիցներին : Նա գտնում է, որ այդ միւս նոյն շարականի մէջ յիշատակուած Գագ չիւսնարլուր»-ը եւ «Իշխան մեր» խօսքերը օգնում են այն եւս Վարդան Արեւելցուն յանձնելուն : Նրա կարծիքով «Որ նախիմաց» շարականի մէջ «զվենդանութիւն մերոյ թագաւորին» եւ «զԳաւազան իշխանութեան մերոյ հայրապետին» խօսքերը վերաբերում են Հեթում Ա-ին եւ Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսին¹² :

⁶ Նոյն տեղում, էջ XLVI :

⁷ Նոյն տեղում, էջ LXVI :

⁸ Թ. Տաշեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց... , Վիեննա, 1891-1895, էջ 779, որտեղ բերուած է Ս. Զիւ Զուղայեցու վերոյիշեալ ցանկը : Բ. Սարգիսեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց... , Վիեննայի, 1924, Բ, էջ 712 :

⁹ Թ. Անասեան, Հայկ. մատ., էջ XLVI :

¹⁰ Մ. Զամչեան, Պատմութիւն Հայոց, Գ, Վիեննայի, 1784, էջ 242 :

¹¹ Գ. Աւետիսեան, Բացատրութիւն շարականաց, Վիեննայի, 1814, էջ է, 10, 149, 548 :

¹² Այս կարակցութեամբ Ղ. Ալիշանը հետեւեալ բացատրութիւնն է տուել . «Ոմանք ոչ համարին Վարդանայ (Արեւելցոյ - Փ. Ա.) գլխաւորութեամբ Ս. Սարգսի, այլ հաւաստի նորա լինել եղանակաւ եւ վերջին տամբ, յորս յի-

Գ. Զարբհանայանը նոր խօսք չունի այս կապակցութեամբ¹³։ Սակայն Սահակ Ամատունին աւելի հանդամանայից քննութիւն է կատարել այս խնդրում եւ հասել ուշադրաւ հետեւութիւններին։ Նա ի մասնաւորի կանչ է առնել վերոնշեալ Սարգիս Երէցի ցանկի վրայ։ Մեր կարծիքով, նա իրաւացի է, երբ Ս. Սարգիսի օրհնութիւն՝ «Հօր արքային զօրեղ զինակիր» շարականը Վարդան Արեւելցունը չի համարում։ Նա ճիշդ կերպով մատնացոյց է անում, որ այդ շարականի վերջին տան մէջ ասուած է. «Քի դաշտ ծաղկածին, զոր յիշէ Վարդան» եւ այդ Վարդանը Արեւելցին է, որովհետեւ նրա «Հաւաքումն պատմութեան» մէջ իրօք կան շարականի յիշեալ խօսքերը հաստատող փաստեր, որոնք նա մէջ է բերում¹⁴։

Այս միեւնոյն Սարգիս Երէցի նշած շարականները, որոնցից մի քանիսը իրբեւ պարականոն շարականներ մէջ է բերել Ս. Ամատունին, յատկապէս բանասիրութեան տեսանկիւնից արժանի են յատուկ ուշադրութեան։ Ս. Ամատունին, բաւարար մանրամասնութեամբ քննութեան առնելով յիշեալ շարականներին հեղինակային պատկանելութեան հարցը, կարակացրել է, որ դրանք պատկանում են ոչ թէ Վարդան Արեւելցուն, այլ Վարդան Բարձրերզցուն գրչին։ Մեր կարծիքով նա ճիշդ է վարուել, որ այդ շարականները չի յատկացրել Վարդան Արեւելցուն, սակայն, միաժամանակ, գտնում ենք, թէ «Որ նախիմաց», Ս. Սարգիսին նուիրուած՝ «Ամենասուրբ երրորդութեան» եւ Գեղարդին նուիրուած շարականները նա պիտի չդասէր դրանց շարքին։ Մենք արդէն գիտենք, որ այս երեք շարականներից առաջին երկուսը պատկանում են Վարդան Արեւելցուն գրչին։ Երկրորդին՝ «Ամենասուրբ երրորդութեան» շարականի վերաբերեալ Գ. Աւետիքեանի տուած բացատրութիւնը, ըստ որի իբր այն Ներսէս Շնորհաւուռն է եւ որին հաւանութիւն է տուել Ս. Ամատունին, մեր կարծիքով, համոզիչ չէ։ Ս. Սարգիսին նուիրուած միւս շարականի հեղինակը, ըստ Ս. Ամատունու եւ Ն. Ակիկեանի՝ Վարդան Բարձրերզցին, իր այս միեւնոյն շարականի մէջ գրելով «Քի դաշտ ծաղկածին, զոր յիշէ Վարդան»՝ ոչ միայն սկ-

զի Գագ լեռնաբլուր, եւ իշխող կողմանցն, գոր իշխան մեր կոչէ. եւ է վառ-րաւն յիշեալ ի Պատմութեանն, եւ յայտ է, քէ յայն կողման յօրինեաց գեր-գրն, որպէս եւ գնախմացն՝ ի կիւլիկիա, մաղքելով ի միմ «գկեմդառնութիւն մերոյ քաղաւորին»՝ Հեքմոյ եւ «գգաւագան իշխանութեան մերոյ հայրապետին»՝ Կոստանդին»։ (Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Զառաքարան, էջ Դ, Ե, ծմք. 1)։

¹³ Գ. Զարբհանայան, Պատմութիւն Հայ դպրութեան, Վեներիկ, 1932, էջ 749։

¹⁴ Ս. Ամատունի, Հին եւ նոր պարականոն կամ անվաներ շարականներ, Վաղարշապատ, 1911, էջ 10, 58։ Ի դէպ, նա այստեղ խօսում է նաև ընդհանրապէս Վարդանների շփոթութեան խնդրի շուրջ եւ վերանշեալ շարականի բնութեամբ ու միջոցով նա միաժամանակ ցոյց է տալիս, որ պատմագիր Վարդանը Բարձրերզցին չէ, այլ՝ Արեւելցին։ Ահա քէ ինչ է գրել նա այս առիթով. «...Շարականն գրող Վարդան Բարձրերզցին վկայում է, որ Վարդան Արեւելցին է գրել իբ ժամանակի դէպքերի պատմութիւնը, եւ ոչ ինքը, ինչպէս ոմանք համարում են։ Եւ այս բանը յայտնում է ինքը շարականիս երկրորդ տան մէջ... յերեւալս ի Պարս խորին խորասան... ի մաւա ի քաղաքն, ար կոչի Տամբան, ի դաշտ ծաղկածին, զոր յիշէ Վարդան (ընդգծումը՝ Ս. Ամատունու - Փ. Ա.), ի յամուրն անառ Բրդաբաւ անուան, անդ ուր զՄարտիրոս արկինի կապան»։ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 57-58։

նաբերում է Վարդան Արեւելցու «Հաւաքունն պատմութեան» երկը, ինչպէս ճիշդ նկատել են ոմանք, այլեւ «Ամենասուրբ երրորդութեան» վերոյիշեալ շարականը, որտեղ եւս ասուած է. «Հողմն հարաւոյ ի դաշտ ծաղկածին»: Ինչպէս տեսանք, վերոգրեալ ցանկերում եւս այն Վարդան Արեւելցուն է վերագրուած, հետեւաբար Վարդան Բարձրերդցին դրանով ցոյց է տալիս, որ ոչ միայն «Հաւաքունն պատմութեան», այլեւ այս երկրորդ շարականի հեղինակն էլ Վարդան Արեւելցին է: Ուստի, ճիշդ չեն նաեւ Գ. Աւետիքեանի եւ Ս. Ամատունու ենթադրութիւնները այս կապակցութեամբ: Իսկ ինչ վերաբերում է Գեղարդին նուիրուած շարականին, պէտք է ասել, որ դեռ Յ. Շաշաթունեանը¹⁵, այնուհետեւ Դ. Ալիշանն ու Գ. Յովսէփեանը ժամանակին այն համարել են Վարդան Արեւելցու հեղինակածը¹⁶:

Հ. Ոսկեանն ընդհանրապէս համաձայն է Ս. Ամատունուն, միայն թէ իբրեւմբ վարանում է, որ Ս. Սարգսին նուիրուած «Ամենասուրբ երրորդութեան» շարականը ստուգապէս Վարդան Բարձրերդցունը լինի: «Ապացոյցս տկար կը թուի», — գրել է նա նաեւ Դ. Ալիշանի այն պատճառաբանութեան յետադարձեալ, ըստ որի սոցն շարականը իրօք Վարդան Արեւելցունն է¹⁷: Ս. Սարգսին նուիրուած միւս «Հզօր արքային զօրեղ ղինակիր» շարականը ն. Ալիշանի կարծիքով եւս Արեւելցունը չէ: Նա գրեթէ նոյնութեամբ կրկնում է Ս. Ամատունու այս առիթով բերուած առարկութիւնները եւ այն յանձնում Վարդան Բարձրերդցուն¹⁸:

Վարդան Արեւելցու մասին իբրեւ շարականագրի խօսք է եղել նաեւ «Լուսմայ» եւ «Լոյս» պարբերականներում¹⁹: Պէտք է ասել սակայն, որ զրանցում որեւէ նոր խօսք, ըստ էութեան, չի ասուած: Անուանապէս չիօթուած են Վարդան Արեւելցին եւ Վարդան Բարձրերդցին²⁰: Միայն մի անգամ ենթադրութիւն է արուել, որ «Կիրակոսի եւ մօր Յուդիդայի մանկունքը» Վարդան

¹⁵ Թէեւ նա Վարդան Բարձրերդցու անունն է տալիս, բայց նկատի ունի Վարդան Արեւելցուն, վարդանների մեզ յայտնի շիտաւրեան հետեւանքով: Տե՛ս Յ. Շաշաթունեան, Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի, Ս. էջմիածին, 1842, էջ 481:

¹⁶ Դ. Ալիշան, Այսրաստ, վեներտիկ, 1890, էջ 348, ծնք. քիւ 1: Գ. Յովսէփեանը այս կապակցութեամբ ի միջի այլոց գրել է. «ԺԳ դարում սա (Գեղարդը — Փ. Ա.) ունի իւր յատուկ շարականը Վարդանի (Արեւելցի — Փ. Ա.) կողմից երգուած, ամենայն հաւանականութեամբ հենց Պռոշ իշխանի շինած պահարանի (Գեղարդի — Փ. Ա.) առթիւ»: Տե՛ս Գ. Յովսէփեան, Խաղրակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Ա, Վաղարշապատ, 1928, էջ 94:

¹⁷ Հ. Ոսկեան, Յովհաննէս Վանական եւ իւր դպրոցը, էջ 73-75: Տե՛ս նաեւ՝ Հաւաքումն պատմութեան վարդանայ վարդապետի, Յառաջարան, էջ 6:

¹⁸ Ն. Ալիշան, Վարդան Բարձրերդցի, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1946, էջ 109:

¹⁹ Գ. Խաչկունց, Հայոց կրօնական բանաստեղծութիւն, «Լուսմայ», 1901, Թիֆլիզ, Ա, էջ 209-240, Բ, էջ 354-356, Յ. Մկրտչեան, Շարականախօսութիւն, «Լոյս», Կ. Պոլիս, 1905, քիւ 40, էջ 986-991, քիւ 41, էջ 1002-1004, քիւ 44, էջ 1063:

²⁰ Գ. Խաչկունց, Հայոց կրօնական բանաստեղծութիւն, «Լուսմայ», 1901, Բ, էջ 354:

դոյն վառեալ»՝ Վարդան վարդապետինն է...»²¹։ Հեղինակը իր սոյն ննթաղ-
րութեան համար հիմնուել է շարականի «ծայրանուն» վրայ, որը «Վարդան
պիտի կարգացուի»²²։ Ս. Կողեանը Վարդան Արեւելցուն է վերագրում «Էջ-
միածին ի հօրէ» յայտնի շարականը²³։ Բայց նրա ենթադրութիւնը հիմնաւոր-
ւած չէ ընդունելի փաստերով։ Մենք եւս ձեռքի տակ չունենք նման փաստեր,
ուստի եւ դժուարանում ենք որոշակի խօսք ասել։ Կարծում ենք սակայն, որ
յիշեալ շարականը գրուած պիտի լինի աւելի վաղ, քան Վարդան Արեւելցու
ապրած ժամանակաշրջանը՝ 13-րդ դարը։

Մեզ յայտնի ձեռագիր «Շարակնոց»-ները լրացուցիչ կարեւոր որեւէ
տուեալ չեն հաղորդում, որը կարողանար թոյլ տալ փոփոխութիւն մտցնել
վերը յիշատակուած փաստերի եւ քննարկուած կարծիքների մէջ։ Մենք հան-
դամանօրէն ծանօթացել ենք նաեւ բուն շարականներին, նրանց բովանդակու-
թեանը, լեզուա-ոճական առանձնայատկութիւններին։ Քիչ վերը մենք մանրա-
մասնօրէն ներկայացրինք բանասէրների բոլոր կարեւոր տեսակէտները այստեղ
քննարկուող սոյն հարցի շուրջ եւ մէջընդմէջ տուինք մեր դիտողութիւններն
ու կարծիքները։ Ուզում ենք աւելացնել, որ կարեւոր հանգամանք է այս դէպ-
քում նաեւ շարականների եղանակի, այսինքն՝ այս կամ այն ձայնեղանակին
(ԱԶ, ԱԿ, ԲԶ, ԲԿ եւ այլն) նրանց պատկանելու փաստը։ Զէ՞ որ շարականա-
դիր Հեղինակները իրենց շարականների նաեւ երաժշտութիւնն են յօրինել։ Ուս-
տի, այս կամ այն ձայնեղանակը կարող է օժանդակ վկայութիւն տալ յիշեալ
Հեղինակների ստեղծագործական ոճի եւ, ըստ այդմ էլ, շարականների Հեղի-
նակային պատկանելութեան մասին։ Ահա, թէ ինչ է գրել Յ. Մկրտչեանը այս
կապակցութեամբ. «Բոլոր այս շարականների վերաբերեալ (գրոց ցանկերում
նշուածները — Փ. Ա.), որոնք ԱԿ, ԴԶ եղանակի կաղապարներու վրայ գրուած
են, խաղերու, չափի, միօրինակ եւ կանոնաւոր դրութիւն մը ունին եւ նոյնիսկ
ժամանակագրական տեսութեամբ յայտնապէս կրնանք Վարդան վարդապետի
(իմա՝ Արեւելցուն — Փ. Ա.) ընծայել...»²⁴։

Ի վերջոյ Հայ եկեղեցին Հենց այնպէս չէր օրինականացնի Վարդան
Արեւելցու Հեղինակային իրաւունքը յատկապէս այն չորս շարականների վրայ,
որոնք նրա կողմից շատ վաղուց են կանոնականացուած։

Այսպիսով, հիմնուելով վերը բերուած հնազոյն վկայութիւնների,
դրանց հաւաստութեան, բանասէրների կարծիքների հանգամանայից տեսու-
թեան եւ բուն շարականների համակողմանի ուսումնասիրութեան վրայ, զրո-
նում ենք, որ Վարդան Արեւելցու գրչին աներկբայօրէն պատկանող շարական-
ները Հեաեւեայններն են.

1. Կանոն Յովակիմայ եւ Ամնայի՝ ծնողաց Սուրբ Աստուածածնին,
Որ նախիմաց իմաստութեամբ
Տնօրինեցեր զխորհուրդ...

2. Շարական Երկոտասան Առաքելոցն,
Ի յանսահման ծովէն հօր գթութեանց
Բրթմունք եւ սուրբ առաքեալք...

²¹ Թ. Մկրտչեան, Շարակամախօսութիւն, «Լոյս», Բ. 41, 1905, էջ
1004։

²² Նոյն տեղում, էջ 1004։

²³ Ս. Կողեան, Հայոց եկեղեցին, Պէյրութ, 1961, էջ 288։

²⁴ Թ. Մկրտչեան, նշ. աշխ., «Լոյս», Բ. 44, 1905, էջ 1063։

3. Կանոն Սրբոց Թարգմանչաց,

Որք զարդարեցին տնօրինարար

Զիմաստ անեղին, Հաստատելով յերկրի զգիր կենդանի...

4. Շարական Սրբոյն Սարգսի Զօրավարին,

Ամենասուրբ երրորդութեանն

Ընտրեալ ծառայ եւ Հաւատարիմ...

5. Շարական Սրբոյ Գեղարդայ,

Իսկ դու պարծանքդ պարծանաց,

Գեղարդըդ սուրբ եւ գերազանց...

6. Անքառամ Խաղիկ,

Անթառամ ծաղիկ

Անդատապարտ շառախդ...

ՓԱՅԼԱԿ ԱՆԹԱՊԵԱՆ

ԵԶՐԻ ԱՆԿԱՆՈՆ ԳՐԲԻ ՄԱՍԻՆ ԵՐԿՈՒ ՆՈՐ ԳԻՏԵՐ

Ա

Դպիր Եզրի անունին հետ քանի մը անկանոն գիրքեր կապուած են. ա՝ մենակարեւորը այն գիրքն է որուն, հայ թարգմանութեան մէջ, «Եզր Երբորդ» անունը կու տանք: Եզր Երբորդ գրքին սկզբնական բնագիրը Երբայերէն էր. սակայն այս Երբայերէն բնագիրը, ինչպէս նաեւ առաջին, յունարէն թարգմանութիւնը կորսուած են եւ այսօր կը մնան միայն քանի մը թարգմանութիւններ, որոնք այս յունարէն բնագրէն կը բղխին: Այս թարգմանութիւններէն մին է Հայերէնը, զոր Հ. Յովհաննէս Զօհրապեան առաջին անգամ տպագրեց 1805-ին Աստուածաշունչին մէջ: Ապա Հ. Սարգիս Յովսէփեանց վերատպեց նոյն բնագիրը Անկաճն Գիրք Հին Կտակարանաց Հաւաքումին մէջ¹:

Այս հրատարակութիւնը երեք ձեռագիրներէ առնուած ընթերցուածներ կը պարունակէ: Այսօր մենք նոր հրատարակութեան մը վերջին հանդերձանին հասած ենք, որ քանի աւելի ձեռագիրներու վրայ հիմնուած պիտի լլայ: Կը յուսանք որ այս նոր գործով կարելի պիտի լլայ Եզր Երբորդ Գրքի հայ թարգմանութեան ամենէն հին ձեւը գտնել²: Ռուպրիկ Պէլլաք այս գրքին վրացերէն թարգմանութիւնը գտաւ եւ հրատարակեց: Ան գրեց որ այս թարգմանութիւնը հայերէն բնագրի մը վրայէն պատրաստուած է, բայց այս վրացերէն թարգմանութեան հայերէն օրինակը ամբողջովին տարբեր է մեր ներկայ հայերէն թարգմանութենէն³: Պէլլաք մտածեց որ էջմիածնի կամ Երուսաղէմի մատենադարաններուն մէջ կարելի է հանդիպիլ ձեռագիրներու որ այդ երկրորդ հայ թարգմանութիւնը կը պարունակեն: Դժբախտաբար այն ձեռագիրներուն մէջ որոնք մենք թէ՛ Երուսաղէմ եւ թէ՛ Երեւան քննեցինք, այդ թարգմանութիւնը չի գտնուիր:

Եզր Երբորդ գիրքը երկրորդ հայերէն թարգմանութիւն մըն այ ունի, բայց ասիկա այն հին թարգմանութիւնը չէ որուն մասին Պէլլաք գրեց: Այս երկրորդ թարգմանութիւնը Ոսկան Երեւանցի հրատարակեց 1666-ի առաջին հայերէն տպագրուած Աստուածաշունչին մէջ, էջ 719-744: Այս թարգմանութիւնը նոր գործ մըն է. ասիկա կարելի է ստուգել մի քանի պատճառներով: Առաջին՝ այս թարգմանութիւնը յունարէն բնագրին ուղղակիօրէն ծանօթ չէ, այլ լատիներէն բնագրէն կը բղխի: Երկրորդ՝ իր լեզուն եւ ոճը նոր են եւ հին հայերէնէն կը հեռանան, ինչպէս դիւրութեամբ կարելի է տեսնել հատուածներ կարգալրով: Երբորդ՝ այս թարգմանութիւնը մեծ սխալներ եւ պակասութիւններ ունի (է.դ. 36-103 համար), ինչպէս բոլոր ուշ լատիներէն ձեռագիրները⁴: Զորբորդ՝ այս թարգմանութիւնը 17-րդ դարէն առաջ հայկական մատենադարաններէն մէջ ամբողջովին անծանօթ կը մնայ:

¹ Վենետիկ, Միսիթարեան Տպարան, 1896, էջ 281-299:

² Եզր Երբորդ գրքի բնագիրը երկու ձեռագիրներու համաձայն հրատարակուեցաւ 1971-ին. տես՝ M. E. Stone, *Concordance and Texts of Armenian IV Ezra* (Oriental Notes and Studies II; Jerusalem: Israel Oriental Society, 1971): *Ձեռագիրներն են՝* Երեւան, Մատենադարան թիւ 1500, 1282-83 թ., եւ Երուսաղէմ, թիւ 1933, 1645 թ.: Առաջինը մասնաւորապէս արժէքատու է:

³ R. P. Blake, "The Georgian Version of Fourth Ezra from the Jerusalem Manuscript," *HTR* 19 (1926), 305-307.

⁴ B. L. Bensly, *The Missing Fragment of the Fourth Book of Ezra* (Cambridge: University Press, 1875).

Լատիններէն աղբիւրէն քանի մը անախալ հետքեր այս թարգմանութեան մէջ կ'երևին: Լատիններէն թարգմանութեան նման, Ուկանի չորս գլուխները կը պարունակէ, որոնք բոլոր միւս թարգմանութիւններէն կը պակասնէրկու գլուխներ գրքին սկիզբը եւ երկու՝ վերջաւորութեան: Այս գլուխները աւելի ուշ յաւելում մը կը կազմեն, որովհետեւ լատիններէն թարգմանութիւնը Եւրոպացի գիտնականները ամենէն լաւ ուսումնասիրած են եւ գլուխներուն թիւերը ընդհանրապէս ընդունուած են. յաւելումական լատիններէն գլուխները Ա. եւ Բ, Ժե եւ ԺԶ թիւերով կը նշանակենք, թէ եւ ասոնք ուշ յաւելումներ են⁵: Գրքին հին հատուածին սկիզբը՝ լատիններէն թարգմանութեան երրորդ գլուխն է, իսկ ԺԴ գլուխ՝ վերջը:

Լատինական հաշուածին համաձայն եզր չորս գիրքեր ունի. Առաջինը եւ Երկրորդը երրայնէն եզրի եւ Նէէմիայի գիրքերն են. լատիններէն Գ. եզրը՝ Եօթնասնից Ա. եզրն է, որուն Երրայնէն չկայ, եւ տարբեր ձեւն է երրայնէն եզրի եւ Նէէմիայի գիրքերուն (յունարէն Բ. եզրի գիրքը այդ երկու երրայնէն գիրքերը կը կազմէ): Մեր գիրքը, եզրի չորրորդը կը համարեն. հայերէն Աստուածաշունչին մէջ եզրի գիրքերը տարբեր կերպով կը նշանակենք. Առաջինը՝ երրայնէն եզրի գիրքն է (Նէէմիայ գիրքը իր անունով կը կոչուի). Երկրորդը՝ յունարէն Ա. գիրքն է եւ Երրորդը՝ լատիններէն Զորրորդ գիրքն է: Հին հայերէն ձեռագիրներու մէջ երկու անուններ կը գտնուին, եզր Երրորդ ու եզր Սաղաթիէ⁶: Ոսկանին թարգմանութիւնը ոչ միայն Ա. եւ Բ, Ժե եւ ԺԶ գլուխները կը պարունակէ, այլ նաեւ իր տիրազօր Գիրք Եզրասայ Զորրորդ է: Այս պատճառով, եւ նաեւ իր բնագրին մանրամասնութիւններէն դատելով, պարզ է որ լատիններէն օրինակէ մը կը բղխի:

Անկարելի է գիտնալ թէ Ոսկան Երեւանցի այս թարգմանութիւնը իր հրատարակութեան առիթով՝ պատրաստեց թէ զայն գտաւ իր աղբիւրներուն մէջ: Լատիններէն Վուլգատայի աղբիւրներէն ծանօթ է Ոսկանի բնագրին մէջ⁷: Ասկէ զատ, եզր Երրորդ գիրքը Հեթում թագաւորին ձեռագրին մէջ չի գտնուիր, մինչ Ոսկան այս ձեռագիրը գործածեց իր հրատարակութեան համար⁸: Այս պատճառներով կրնանք ենթադրել որ Ոսկան Երեւանցի այս թարգմանութիւնը պատրաստեց:

Սակայն, նոյն թարգմանութեան նաեւ ձեռագիրի մը մէջ կը հանդիպինք (Երեւանի Մաշտոցի Մատենադարան, թիւ 349): Ձեռագիրը Աստուածաշունչ է, 1686 թուականէն, եւ ընդօրինակողը՝ Նահապետ Կաթողիկոս Եղեռացի⁹: Ձեռագրերական է նոր թարգմանութիւն մը գտնել ձեռագիր Աստուածաշունչի մը մէջ միայն քանակելու տարի Ոսկանի տպագրութենէն յետոյ: Կարելի է որ Ոսկան Երեւանցի եւ Նահապետ Կաթողիկոս Եղեռացի միակ աղբիւրէ մը ընդօրինակեցին: Այս թարգմանութեան առաջին եւ երրորդ գլուխները հոս կը հրատարակենք, բնագիրը ձեռագրէն առնելով եւ գլուխներու եւ համարներու թիւերը աւելցնելով:

⁵ Այս գլուխները յունարէն աղբիւրէն կու գան եւ հաստատւած մը կայ որ յունարէն բնագրի քանի մը համարներ կը պարունակէ. տես՝ A. S. Hunt, *Oxyrhynchus Papyri*, VII, no. 1010 (London: Egypt Exploration Society, 1910), 11-15:

⁶ 17րդ դարէն քանի մը ձեռագիրներ գրքին անունին կ'աւելցնեն որը է Քիւանկայ Զորրորդ, սակայն միշտ՝ փոքր տառերով:

⁷ Տես՝ Զ. Ս. Անասեան, «Աստուածաշունչ Մատենի Հայկական Բնագիրը», Էջմիածին ԻԳ (1966) 83-91. Ս. Ե. Քոլանջեան, «Հեթում Բ. թ. Աստուածաշունչը եւ Ոսկանեան» Հրատարակութիւնը, Նոյն տեղ, 120-128: B. Johnson, *Die armenische Bibelübersetzung als hexaplarischer Zeuge im 1. Samuelbuch* (Coniectanea Biblica, O. T. Series 2; Lund: Gleerup, 1968), 63-68:

⁸ Տես՝ Քոլանջեան, Նոյն տեղ, էջ 110:

⁹ «Տաղաւի Ձեռագրաց Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի», Ա. Հատոր, Երեւան, 1965, էջ 303-304:

ԳԻՐՔ ԵԶՐԱՍԱՅ ԶՈՐՐՈՐԴ

607ա

1:1 Գիրք Եզրասայ մարգարէի երկրորդ որդւոյ Սարէի, որդւոյ Աղա-
րէի, որդւոյ Հեղկեայ, որդւոյ Սատանիայ, որդւոյ Սաղօկայ, որդւոյ Աքիտո-
բայ, 2 որդւոյ Աքիայ, որդւոյ Փենեհեօի, որդւոյ Հեղեայ, որդւոյ Ամերիայ,
որդւոյ Ասիէլայ, որդւոյ Մարիմօթայ, որդւոյ Արնայ, որդւոյ Օզիայ, որդւոյ
Բարիթայ, որդւոյ Արիսէի, որդւոյ Փենեհեօի, որդւոյ Եղեագարու, 3 որդւոյ
Ահարոնի ի ցեղէն Ղեւեայ, որ եղև գերեալ ի գաւառն միջագետաց ի թագա-
ւորութեանն Արտաշէսի արքայի Պարսից: Եւ եղև բան Տեառն առ իս ասելով:
4 5 Երթ եւ պատմեայ ժողովրդեան իմոյ զխաղախութիւնս իւրեանց, եւ որդ-
ւոց նոցա զանօրէնիւթիւնս, զորս առ իս առարկին, զի պատմեացեն որդւոց իւր-
եանց: 6 Բանդի մեղք ծնողաց իւրեանց ի նոսա անցին, զի մոռացեալք զիս
զոհեցին աստուծոց օտարութեանց: Ոչ ապաքէն եւ վերաբերի զնոսա յերկրէն 7
Եղիպտոսի ի տանէ ծառայութեան. բայց նոքա զրդուցին զիս եւ զիսորհուրս
իմ ճամաՀեցին: 8 Իսկ զու գերծ զղէս զյիսոյ քո եւ զգետնեա զամենեւեա: զա-
րիս ի վերայ նոցա, քնադի ոչ Հնազանդեցան օրինի իմոյ, զի ժողովուրդ է ան-
խրատ: 9 Մինչեւ ցերբ տարայց նոցա որոց այսքան բարերարութիւնս շար-
բերի: 10 Զթաղաւորս յոքունս վասն նոցա կործանեցի, զփարաւոն ընդ ման-
կանց իւրոց եւ զամենայն զգոր նորա Հարի: 11 Զամենեւեան զհեթանոսս յերե-
սաց նոցա կորուսի. եւ յարեւելս գաւառաց երկուց զժողովուրդս Տիւրոսի եւ
Սիդօնի ցրուեցի, եւ զամենեւեան զհաղառակորդս նոցա սատակեցի: Իսկ զու
խօսեաց առ նոսա ասելով զայսոսիկ. 12 13 Ասէ Տէր: Այս ինքն եւ զձեղ ընդ ծով
անցուցի, եւ զՀրապարակս ձեղ ի բնէ պարապեալս ընծայեցի, զառաջնորդ եւ-
տու ձեղ զՄովսէս եւ զԱհարոն քահանայ: 14 Զլոյս ձեղ ի ձեռն սեան Հրոյ ա-
ռաջի կացուցի եւ զսքանչելիս մեծամեծս արարի ի ձեղ, իսկ զուք մոռացայք
զիս ասէ Տէր: Զայսոսիկ ասէ Տէր ամենակար. 15 Լորսմարդ ձեղ ի նշան եղև,
բանակաւ ձեղ պաշտպանութիւն ետու, եւ անդ տրանջեցիք: 16 Եւ ոչ Հրատա-
րակեցիք զանուն իմ յաղագս կորստեան թշնամեաց ձերոց այլ զեռ մինչեւ
ցայժմ տրանջի: 17 Ուր են բարերարութիւնքս զորս նախ շնորհեցի ձեզ. ոչ
ապաքէն յանապատին յորժամ քաղցեցայք, աղաղակեցիք առ իս. 18 Ասելով
արդ՝ զի՞նչ զոյ մեզ, յանապատս այս առաջնորդեցիք զմեզ. բարեք էք մեզ
ծառայել Եղիպտոսուցն, քան զմեռանիլ յանապատի աստ: 19 Եւ վշտացայ ի
Հեծութիւնս ձեր, եւ ետու ձեզ զմանանայ ի կերակուր. զհաց Հրեշտակաց կե-
րիք: 20 Ոչ ապաքէն երբ ծառակեցայք զվէմն Հերձի, եւ Հեղան ջուրք ի յաղե-
ցումն, վասն օթոյ տերեւօք ծառոց զձեզ ծածկեցի: 21 Բամանեցի ձեզ զեր-
կիրս պարարտս. զքանանացիս եւ զՓերեղացիս եւ զՓղշտացիս յերեսաց ձերոց
յետս բնկեցի. զինչ եւս արարից ձեզ. ասէ Տէր: Զայսոսիկ ասէ ամենակարօղ
Տէր. 22 Մինչ էիք յանապատին, ի զետոյն Ամօրհացուց ծարաւեալք, եւ հայ-
հոյցիք զանուն իմ: 23 Ոչ զհուր ձեզ փոխանակ հայհոյանացն ետու, այլ արկե-
ալ զփայլս ի ջուրն քաղցրացուցի զգետն: 24 Զինչ քեզ արարից Յակոբ. ոչ
կամեցար Հնազանդիլ Յուդա, արտաբերից զիս առ ազգս այլս եւ տաց զանուն
իմ նոցա զի պահեցեն զպատուիրանս իմ: 25 Վասն զի թողիք զիս եւ ես զձեզ
թողից ի խնդրէն ձեր յինչն զողորմութիւն ոչ ողորմեցայց: 26 Յորժամ վերա-
կուիցէք զիս, եւ ոչ լուայց ձեզ, զի բժաւօրեցէք զմեռս ձեր արեամբ եւ ոտք
ձեր անյապաղք են առ ի ձգիլ ի մարառպանութիւն: 27 Ոչ իբրու թէ զիս ի բաց
թողիք այլ զձեզ ինքնին, ասէ Տէր: Այսպէս ասէ Տէր ամենակարօղ. 28 Ոչ
արդեօք եւ զձեզ աղաչեցի իբրու հայր զորդիս եւ իբրու մայր զդստերս եւ իբ-
րու անուցի: Զմանկունս իւր, 29 Զի եղիջիք ինձ ի ժողովուրդ եւ ես ձեզ յևտ-

ուած, եւ դուք ինձ յորդիս եւ ես ձեզ ի հայր: 30 Այնպէս զձեզ ժողովեցի իր-
բու հաւ դժապս իւր ընդ թեւօք իւր 607ր ուր: Իսկ այժմ զինչ արարից ձեզ, ի
բաց ձեզեցից զձեզ յերեսաց իմոց: 31 Զմատուցունն յորժամ ինձ բերիցէք, ի
բաց դարձուցից. զերեսս իմ ի ձէնջ, զի զօրս տօնից ձերոց եւ զամսամուտս եւ
զթշխատութիւնս ի բաց արարի: 32 Ես առաքեցի զմանկունս իմ զմարգարէս առ
ձեզ, զօրս առեալ կոտորեցիք, եւ զենիք զմարմինս նոցա, որոց զարիւնն խնդ-
րեցից, առէ Տէր: 33 Այսպէս առէ Տէր. ամենակարօղ. Տուն ձեր ամայացեալ
է, հոսից զձեզ որպէս զմզեղ: 34 Եւ որդիք զսերականութիւնս մի արաոցեն,
քանզի զպատուիրանս իմ անգոսնեցին եւ զոր ինչ չար է առաջի իմ արարին: 35
Առ ձեռն տաց զտունս ձեր ժողովրդեան եկողի որք զիս ոչ իշուալք հաւատան,
որոց զնշանս ոչ ցուցի արասցեն զօրս պատուիրեցի: 36 Զմարգարէս ոչ տեսին
եւ յիշեցին անարեւոթիւնս նոցա: 37 Վկայեմ ժողովրդեան հանդերձելոյ
զինչ, որոյ մանկունք ցնծասցեն հանդերձ խնդութեամբ զիս ոչ տեսեալ աչօք
մարմնաւորօք, առկայն հոգւով հաւատասցեն զօրս ասացի: 38 Եւ այժմ եղ-
բայր, հայեաց որպիսիք փառք եւ տես զժողովուրդ զեկեալ ի յարեւելից: 39
Որոց տաց առաջնորդ զԱրրահամ, զԻսահակ եւ զՅակոբ եւ զՄսէէ, եւ զՍօս եւ
զՄիքիայ եւ զՅովիլ եւ զԱրդիայ եւ զՅօնան, 40 եւ զնաւամ եւ զԱմբակում,
զՍօփօնիայ, զԱնկէէ, Զաքարիայ եւ զՄաղաքիայ, որ եւ հրեշտակ Տեառն կո-
չեցաւ:

Գ Լ Ո Ի Ե Գ

609ա

1 Յամին երեսներորդի կործանման քաղաքին էի ի Բաբելոն եւ ամբո-
խեցաւ: յանկողնոջ իմում բազմեալ, եւ խորհուրդք իմ ելանէին ի վեր քան
զսիրտ իմ: 2 Քանզի տեսի զամայութիւն Սիօնի եւ զյուսթութիւն նոցա որք
բնակէին ի Բաբելոն: 3 Եւ խղճմանցաւ հոգի իմ յոյժ եւ սկսայ խօսիլ առ Բաբ-
ձրեալն բանս երկիւղալիցս, 4 եւ ասացի. Ոյ Իշխանօղ Տէր, դու ասացեր ի
բնէ, յորժամ անկեցեր զերկիր, եւ այս միայն, եւ հրամայեցեր ժողովրդեան,
5 եւ ետուր Ադամայ զմարմին մահացու, այլ եւ նա հաստուած ձեռաց քոց էր,
եւ ներաշնչեցեր ի նա զհոգի կենդանի, եւ եղեւ կենդանի առաջի քո: 6 Եւ նե-
րածեր զնա ի դրախտն զոր անկեաց աջ քո նախ քան զերկրի առկայն: 7 Եւ ոմին
պատուիրեցեր սիրել զճանապարհս քո, զորով եւ էանց, եւ փութով կացուցեր
ի նմա զմահ եւ ներ ծննդոց նորա. եւ ծնան ազգք եւ ցեղք եւ ժողովուրդք եւ
առհմք որոց ոչ քո թիւ: 8 Եւ ընթացաւ իւրաքանչիւր ոք ազգ ըստ կամաց իւ-
րոց եւ հիւանալիս առնէին առաջի քո եւ արհամարհէին զպատուիրանս քո: 9 Սա-
կայն դարձեալ ի ժամանակի ներածէր զհեղեղն ի վերայ ընակողաց աշխարհի
եւ կորուսեր զնոսա: 10 Եւ եղեր ներ իւրաքանչիւր ում նոցա, որպէս Ադամայ
մեռանիլ, այսպէս սոցա հեղեղ: 11 Բայց թողէր զմի ի սոցանէ զնոյ հանդերձ
տամբ իւրով, եւ յայնմանէ արդարոյ զամենեւեան: 12 Եւ եղեւ իբրեւ սկսան
բաղմանայ ոյք բնակէին ի վերայ երկրի, եւ բաղմապատկեցուցին զորդիս եւ
զժողովուրդս եւ զազգս բազումս, եւ սկսան կրկին անգամ զանդթութիւն առ-
նել առաւել քան զնախնիս: 13 Եւ եղեւ իբրեւ զանիրաւութիւն առնէին առաջի
քո, ընտրեցեր քեզ զայր ի սոցանէ որոյ անունն էր Աբրահամ: 14 Եւ սիրեցեր
զնա եւ ցուցեր նմա միայնոյ զկամս քո: 15 Եւ հանդէպ եղեր նմա զվկայու-
թիւն յաւիտենական եւ ասացեր նմա, զի ոչ երբէք թողցես զզաւակ նորա. եւ
ետուր նմա զԻսահակ եւ Իսահակայ ետուր զՅակոբ եւ զնաւ: 16 Եւ ջոկեցեր
քեզ զՅակոբ իսկ զնաւ որոշեցեր, եւ եղեւ Յակոբ ի բազմութիւն մեծ: 17 Եւ
եղեւ իբրեւ արտաբերեր զզաւակ նորա յեղիպատոնէ, առաջնորդեցեր ի վերայ
յերինն Սինայի: 18 Եւ խոնարհեցուցեր զերկին եւ կացուցեր զերկիր եւ չարժե-

ցեր զտիեզերս եւ զողացուցեր զխորս եւ խռովեցեր զյաւիտեան: 19 Եւ անցին
 փառք քո ի 309րդ դրունս չորս, հուր եւ երկրաշարժութիւն եւ հողմ եւ սառն,
 զի տացես զաւակի Գաղտայ զօրէն եւ ցեղին Իսրայէլի զսիրելութիւն: 20 Եւ ոչ
 ի քաց բարձեր ի նոցանէ զսիրտ չարաբարոյ զի առնէր օրէն քո ի նոսա զպատու:
 21 Զի զսիրտ չարայոյդ ի յուս բարձեալ առաջինն Ադամ արտանցեալ յաղթե-
 ցաւ, այլ եւ ամենեքեան որք ի նմանէ ծնեալք են: 22 Եւ եղեւ ներմնացեալ հե-
 ւանդութիւնն եւ օրէն ըստ սրտի ժողովրդեանն ըստ չարաբարոյութեան արմա-
 տոյն եւ էանց որ ինչ բարի է եւ մնաց չարաբարոյութիւնն: 23 Եւ անցեալք զը-
 նացին ժամանակք եւ վերջացան ամք եւ յարուցեր քեզ զծառայ անուամբ Դա-
 լիթ: 24 Եւ ասացեր նմա շինել զքաղաք անուան քոյ եւ մատուցանել քեզ ներ
 նոյնում զխոռնի եւ զմատուցմունս: 25 Եւ եղեւ այս յամս յորովս եւ զանց արա-
 րին որք բնակէին ի քաղաքին: 26 Ներ ամենեցուն արարեալ որպէս արար Ադամ
 եւ ամենեքեան ծնունդք նորա, զի վարէին եւ նորա սրտի չարաբարոյի: 27
 Եւ մատնեցեր զքաղաք քո ի ձեռս թշնամեաց քոց: 28 Մի թէ զարեւոյնս արա-
 րին որք բնակին ի Բաբելոն եւ վասն այնորիկ տիրեսցի Սիւն: 29 Եւ իբրեւ եկի
 աստ եւ տեսի զանազորոնութիւն որոց ոչ զոյ թիւ եւ զանցաւորս յորովս ե-
 տես անձն իմն այսմ երեսներորդում տարւոջ եւ զարմացաւ սիրտ իմ: 30 Քան-
 զի տեսի թէ զիարդ տեսն մեղանաց նոցա եւ խնայեցեր ամբարշտարար զոր-
 ծողացն եւ կորուսեր զժողովուրդ քո եւ պահեցեր զթշնամիս քո, 31 եւ ոչ նը-
 շանակեցեր Զուինչ յիշեցի զիարդ արարեր թողանիլ ճանապարհս այս. միթէ
 զրարեւոյնս արար Բաբելոն: 32 Կայ այլազգիին ծանեալ քեզ քաց յիսրայէլէ
 կամ ո՞յք ցեղք Հաւատացին կտակարանաց քոց որպէս Գաղտ: 33 Որոց վարձ ոչ
 երեւեցաւ եւ ոչ վաստակն պողարերեաց զի արտադնալով արտադնաց առ ազգս
 եւ տեսի զնոսա ուռճացեալս եւ ոչ յիշատակողս պատուիրանաց քոց: 34 Արդ
 աթմ կռեա ի մէտ զանօրէնութիւն մերայինս եւ նոցայն որք բնակին յաշխար-
 հի եւ ոչ գտանի անուն քո եթէ ոչ ի մէջ Իսրայէլի: 35 Կամ երբ ոչ մեղան ա-
 ռաջի քո ոչք բնակին յերկրի կամ որ ազգ այնպէս պահեաց զպատուիրանս քո-
 յայինս: 36 Զսոսա թերեւ զտանիցես յանուանէ պահեալս զլ զպատուիրանս
 քոայինս, իսկ զհեթանոսս ոչ գտանիցես:

Բ

Եզր երբորդ գիրքը ազգիւր եղաւ քանի մը գիրքերու՝ այլեւայլ լե-
 զուններով եւ Եզր Սաղաթիէլ անունին կապուած են գիրքեր յունարէն¹⁰, «առ-
 րերէն»¹¹, եթովպերէն¹², լատիներէն¹³, և ուրիշ եւրոպական լեզուներու մէջ¹⁴:

¹⁰ Թունարէն երեք գիրքեր կան. առաջինը՝ «Տեսիլ Եզրի», C. von Tischendorf, *Apocalypses* Apocryphae (terp; Hildesheim: Olms, 1966), 24-33. Երկրորդը և երրորդը
 աստղարաշխական գիրքեր են. տես՝ F. Nau, "Analyse de deux opuscules astrologiques
 attribués au prophète Esdras etc.," ROC 12 (1907), 14-21:

¹¹ Ասորերէն գիրքը Տեսիլ մըն է, յունարէն Տեսիլէն տարբեր. տես՝ J. B. Chabot, "L'Apocalypse d'Esdras touchant le royaume des Arabes," Rev. Sém. d'Epigr. 2 (1894), 242-250, 333-346:

¹² Եթովպերէն գիրքն ալ Տեսիլ մըն է, տարբեր՝ յունարէն և ասորերէն
 գիրքերէն. տես՝ J. Halevy, *Te'ezaza Sanbat* (Commandments du Sabbat), Paris: E. Bouillon, 1902), 57-79, 178-195.

¹³ Լատիներէն գիրքը նոյնպէս Տեսիլ երանելի Եզրի է, յունարէն գրքին
 նման. տես՝ G. Mercati, *Note di letteratura biblica e christiana*, Studi e Testi 5; Rome: Va-
 tican, 1901), 70-73. Այս երկու Տեսիլները մասնաւորապէս հայկական գրքին
 նման են:

¹⁴ Mercati, *ibid*, 74-79; M. R. James, "introduction," *The Fourth Book of Ezra*, ed. R. L. Bensly (Texts and Studies III. 2; Cambridge: Cambridge University Press, 1895) lxxviii f.

Բոլոր այդ գիրքերը եղբ Երրորդ գրքէն բղխելով, այդ գրքին ազդեցութիւնը ցոյց կու տան:

Նաեւ Հայերէն գիրք մը կայ, որ Եզրի անուան կապուած է. անոր մէկ բնագիրը տպագրեց Հ. Սարգիս Յովսէփեանց Անկանոն Գիրք Հին Կուակարանաց Հաւաքումին մէջ¹⁵: Ան կը կոչուի «Հարցաքննութիւն Եզրի Մարգարէի ընդ Հրեշտակն Տեառն վասն Հոգւոց Մարդկան». Յովսէփեանց զայն դատուկենտիկի Մխիթարեան Մատենադարանի ձեռագրի մը մէջ (Մաշտոց, թիւ 570, թուական՝ 1208, թղ. 203ա-206բ): «Հարցաքննութիւն Եզրի» երկրորդ բնագիր մը կը պտնուի Յայմաուրքին մէջ (չորրորդ տպագրութիւն, Կ. Պոլիս, 1730, էջ ղնիւն):

Այս երկրորդ բնագիրը տարբեր է առաջինէն քանի մը տեսակէտներով.

ա. Աւելի Համառօտ է, բայց բաղդատաբար շատ տարբեր է:

բ. Անոր մէջ կը պահուին բնագրին Հատուածները, որոնք վենետիկեան ձեռագրէն կը պակսին:

Ուրիշ տեղ ցոյց տուած էինք որ այս գիրքը բնական մաս մը կը կապմէ Եզրի վերոյիշեալ անկանոն գիրքերուն¹⁶: Ան օրինակ մըն է Հայկական եւ ուրիշ քրիստոնեայ գրականութիւններու միջեւ յարաբերութեան: Այս պատճառներով կը կարծենք որ այս բնագիրը արժանի է դարձեալ տպագրել: Քանի մը ընթերցուածներ կը դնենք Օքսֆորտի Պոլտէեան Մատենադարանի Ձեռ. Մարշ 438, Բ. Հատոր, Թղ. 402ա (17-րդ դ.):

Իսկ միւս Եզրն՝ որ Սաղաթիէլ կոչեցաւ, եւ նա եւս էր ի Բաբելոն՝ եւ սուղ ունէր վասն աւերածոյն Երուսաղէմայ, վասն որոյ Տէր առաքեաց զհրեշտակ իւր եւ մխիթարեաց զնա. . .

Սա ետեւ զհրեշտակն Աստուծոյ եւ հաւրց վասն արդարոց եւ մեղաւորաց երբ ելանն յաշխարհէս: Ասաց հրեշտակն. Արդարոցն լոյս է եւ Հանդիստ, կեանք յաւիտենական, իսկ մեղաւորացն՝ տանջանք անվախճան: Ասէ Եզր. Եթէ այդ այդպէս իցէ, ապա երանի անասնոց եւ զազանաց երկրի՝ եւ սողնոց եւ թռչնոց երկնից, որ ոչ մնան յարութեան եւ դատաստանի: Ասէ Հրեշտակն. Մեղանշնս զայդ ասելով, զի ամենայն ինչ վասն մարդոյն է արարեալ Աստուծո, եւ զմարդն վասն Աստուծոյ եւ յորս ուր դտանէ Աստուծոն ըզմարդն, այնու դատէ: Ասէ Եզր. Յորժամ առնուս զհոգիս մարդկան, ո՞ր տանիս: Ասէ Հրեշտակն. Չարդարոց հոգիսն տանիմ յերկրպագութիւն Աստուծոյ եւ կայացնեմ² ի յողմ վերին, եւ հոգիք մեղաւորաց ըմբռնին ի դիւաց եւ³ յօդս են արգելած: Ասէ Եզր. Եւ հոգին որ կայցի⁴ ի Սատանայէ, ե՞րբ ազատի⁵: Ասէ Հրեշտակն. Եթէ իցէ ոք հոգւոյն ի յաշխարհիս⁶ բարի յիշատակ որ աղօթիւք եւ որոգմութեամբ⁶ թափէ զնա ի Սատանայէ: Ասէ Եզր. Որո՞վ իրօք: Ասէ Հրեշտակն. Աղօթիւք⁷, ողորմութեամբ եւ պատարագօք: Ասէ մարդարէն. Եւս թէ կենայ⁸ հոգւոյ մեղաւորին՝ բարի յիշատակ որ օժանդակ է նմա, զինչ լինիցի այն հոգին: Ասէ Հրեշտակն. Մնայ այնպիսին՝ ի ձեռն Սատանայի մինչ ի դալուստ Քրիստոսի, յորժամ հնչէ փողն Գաբրիէլի. յայնժամ ազատին հոգիքն ի ձեռացն Սատանայի, եւ սլանան յողիցդ ի վայր եւ զան միանան յիւրաքանչիւր մարմին հոգացեալ զոր ձայն փողոյն շինէ եւ զարթուցանէ⁹ եւ նորագէ⁹: Եւ ընդ առաջ վերացուցանէ Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ որ զայ ի դատել¹⁰ զեր-

¹⁵ Էջ 300 - 303:

¹⁶ M. E. Stone, "The Mediaeval Ezra" Studies in the Pseudepigrapha (forthcoming).

կիր, այս է ¹⁰ դարդարս եւ դմեղաւորս եւ հատուցանէ ըստ իւրաքանչիւր գործոց :

Այլերսանօք հոգեպատում մարդարէիցն քոց անճառելիդ Աստուած, ողորմեա ըստացողի գրոյս :

ՄԻՔԱՅԷԼ ՍԹՕՆ

1-1 Հուր եւ խաւար եւ դժոխք յաւիտեանական, ² բնականուցանեմ ³ որ ⁴ Բմպոնի ⁵ զեղծանի ⁶⁻⁶ Օքս. ⁷ չունի ⁸ Օքս. ⁹ չունի ¹⁰⁻¹⁰ Օքս. ¹¹ չունի

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՆՔԵՐ

Ա Մ Ր Տ Ո Ւ Ո Ւ Վ Ա Ն Ք

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ. — Ամբաստան Վանքը — աւելի ճիշդը Ամբրդույ Վանքը, որովհետեւ կառուցուած է Մուրը Յովհաննէս Կարապետի անունով — կը գտնուի Բաղէշ (Պիթլիս) քաղաքին մէջ, շատ զեղեցիկ դիրքի մը վրայ: Ունի սինազարդ եւ զմրէթաւոր եկեղեցի մը, որ մեծադոյնն է քաղաքին եւ շրջակայ վայրերու եկեղեցիներուն (Հմմտ. Հ. Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք, Վեներիկ, 1864, էջ 242):

ՊԱՏՄԱԿԱՆ. — Բաղէշի առաջնորդները Ամբաստան Վանքին մէջ կը նստէին ժամանակ մը, ետքէն Առաջնորդարանը տեղափոխուեցաւ քաղաքին Կարմրակ Ս. Նշան եկեղեցին: Ամբաստան Վանքը եղաւ մին Հայաստանի այն վանքերէն, որոնք բարձրագոյն ուսմանց կեդրոն դարձան եւ պատուուեցան «Համալսարան» կոչումով: Այս վանքին մէջ երեք դար շարունակ ծաղկեցաւ Հայ եկեղեցւոյ վարդապետական դաւադանը, հոչակաւոր վարդապետներու ձեռքին մէջ, որոնք առաւելապէս կենդանի բարբառով Աւետարանի կենսատու պատգամները հնչեցուցին Հայաստանեայց եկեղեցւոյ բեմերէն: Այդ նշանաւոր վարդապետներու յաջորդութիւնը ահաւասիկ:

1. — Դանիէլ Վրդ. Ճգնաւոր, որ մին է եռամեծ Գրիգոր Տաթեւացիի (+ 1409) աշակերտներէն եւ կը նկատուի Ամբրդույ Վանքին վարդապետական դաւադանին գլուխը: Իրեն կը յաջորդէ իր աշակերտը,

2. — Յովհաննէս Վրդ. Համշէնցի, կոչուած «Հրեղէն լեզու» (Գաւաղնադիրք, Լուսարարեան, էջ 88): Յովհաննէս Վրդ. Համշէնցիի աշակերտներէն կը յիշուին Թորոս Վարդապետ, Գրիգոր Վրդ. Արճիւնցի, մականունը Չորթան, եւ Մաղաբիա (Արարատ, 1913, էջ 595): Համշէնցի կը մահանի 1497-ին: Իրեն կը յաջորդէ,

3. — Գրիգոր Վրդ. Արնիշեցի, Չորթան: Առաքել Վրդ. Դաւրիթեցիի համաձայն Չորթանէն է որ կը սերին ամբողջ արեւելեան վարդապետները (Պատմութիւն, էջ 441). այսինքն արեւելեան Հայաստանի վարդապետական դաւադանին գլուխը կը կենայ Չորթանի անունը, իսկ արեւմտեան ճիւղը կը գլխաւորէ Թորոս Վրդ. Տարօնեցին: Գրիգոր Արճիւնցին երուսաղէմ եկած է 1480-ին, եւ երեք տարի հոն մնալով «բանիկ բանիկ դաս» ըսած է Իդնատիոս վարդապետի Դուկասի Աւետարանին Մեկնութիւնը. — Յուցակ Ձեռ. Երուսաղէմի, Բ. Հատոր, 1967, էջ 249:

Չորթանին կը յաջորդէ իր աշակերտը,

4. — Ներսէս Վրդ. Մատաղ, որմէ դաւադանը կը ստանայ իր համա-նուն աշակերտը,

5. — Ներսէս Վրդ. Բաղիշեցի: Սա 1567 թուին կը յիշուի իրբեւ առաջնորդ Բաղէշի խնդրակատար Ս. Աստուածածնի Վանքին, ուր եւ թաղուած է ըստ Դաւիթ Բաղիշեցիի (Թօփճեան, Յուցակ Ձեռ. Պաշիկ վարդապետի, Վաղարշապատ, 1898, էջ 99): Իր աշակերտներէն ծանօթ են չորս հօգի. Ներսէս Վրդ. Ամկեցի՝ Բորիկ, Հէրապետ Վարդապետ, Դաւիթ Վարդապետ, եւ

Յովհաննէս Վարդապետ (Թորոս Աղլար, Բ. էջ 257) : Ասոնցմէ իրեն յաջորդած է դարձեալ համանուն մը,

6.— Ներսէս Վրդ. Ամկեցի, մականուն Բորիկ, կոչուած նաեւ Հետեւակ : Երկու մակդիրներն ալ կ'երեւի թէ կը ծագին Ներսէս Ամկեցիի քաւելու կերպէն (Հմմտ. Գր. Դարանաղեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 371) : Յիշատակագիր մը գինք կ'որակէ «բանիրուն եւ քաջ բարունապետ» (Թ. Աղլար, Բ. 257) : Այս ալ իրրեւ խնդրակատարի առաջնորդ կը յիշատակուի 1575 թուին, որ իր մահուան տարին եղաւ : Ամկեցիի աշակերտներէն յիշուած են Յովհաննէս Վրդ. Ոստանցի, Ագարիա Շահկերտցի, այն է Զուղայեցի (Առ. Դաւր. էջ 441), Զապ Վրդ. Վանեցի, Յովհաննէս Վրդ. Բաղիշեցի (Յովիկ), Սիմէոն Վրդ. ՇրնորՀալի, եւ Մարտիրոս Վրդ. մականուն Արահու (Գր. Դաւր. էջ 371-373) : Ներսէս Ամկեցիին կը յաջորդէ,

7.— Յովհաննէս Վրդ. Ոստանցի, կոչուած նաեւ, իր ծնած գիւղին անունով, Վառնիշատցի, մականուն Բրդուտ, Բրդութենց կամ Բրդուշենց (Հմմտ. Հ. Ն. Ակինեան, Հանդ. Ամս. 1937, էջ 210-215) : Իրեն աշակերտած են Սիմէոն Վրդ. Ագարանցի, Բարսեղ Վրդ. Գաւառցի, եւ Ներսէս Վրդ. Բաղիշեցի (+ 1618) : Յովհաննէս Վրդ. Ոստանցի կը վախճանի 1589-ին, եւ իրեն կը յաջորդէ,

8.— Բարսեղ Վրդ. Գաւառցի կամ Բաղիշեցի (1599-մ. 1615), որդի Ներսէս երէցի եւ Մհերչահի : Սա վերաշինեց Ամրոտլու Վանքը (1599), եւ վաշեւացուց Հին դասատունը : Բարսեղ Սուրբ Գրոց ուսումնասիրութենէն զատ Հետամուտ եղաւ իմաստասիրական ուսմանց ճիւղն ալ մշակելու, եւ ինքնաշխատութեամբ եւ աղօթքով յաջողեցաւ խնամուտ ըլլալ արտաքին դրոց, այսինքն Արիստոտէլի, Պորփիւրի, Դաւիթ Անյաղթի, եւայլն երկերուն : Ինքը պատճառ եղաւ որ Սահմանաց Գիրքը, Պորփիւրը, Ստորոգութիւնը եւ Պէրիարմէնիսը դարձեալ կիրարկուին հայ վանքերու մէջ իրրեւ դասադիրքեր : Բարսեղի աշակերտներէն նշանաւոր եղան Յովհաննէս Բաղիշեցի Բուժիկ, Ներսէս Մոկացի, մականուն Բեղլու, տոհմանուն Մահուկենց, Յովսէփ Մոկացի կամ Ոգնեցի, եւ Հայրապետ Մոկացի (Առ. Դաւր. էջ 394) : Իր մասին տեսնել նաեւ Հանդէս Ամսօրեայ, (1951, էջ 207-219) : Իրեն յաջորդեց առաջինը,

9.— Յովհաննէս Վրդ. Բաղիշեցի, մականուն Բուժիկ, որուն աշակերտեցաւ եւ յաջորդեց,

10.— Խաչատուր Վրդ. Բաղիշեցի, իր աշակերտէն որակուած «անյաղթ պուտտոն, եւ փրկիստիտան Հայոց» (Ե. Լ., Յ. Զեռ. Վասպ. էջ 27) : Սա վախճանեցաւ 1662-ին, իրեն յաջորդ թողլով իր մեծահոգակ աշակերտը,

11.— Վարդան Վրդ. Բաղիշեցի (+ 1704), որդի Եղիայի եւ Վարիպի : Վարդան Հիմնովին վերաշինեց վանքը եւ եկեղեցին (Կոյտ, էջ 144-145) : Ան մեծ զարկ տուաւ Ամրոտլուի Դպրոցին : Կարգաւորեց Վանքին մատենադարանը, յատկապէս հրաւիրելով Վանքի Սահակ Դպիրը, Հինցած, մաշած գիրքերու նորոգումին համար : Վարդան Վարդապետ Հասցուց անուանի աշակերտներ, ինչպէս, Գրիգոր Վրդ. Շիրուանցի, ապա պատրիարք Երուսաղէմի, Ծառոթ Շղթայակիր մակդիրով (+ 1749), Յովհաննէս Վրդ. ապա պատրիարք Կ. Պոլսոյ, կոչուած Կոյտ (+ 1741), որուն վրայ պատմապահական եւ բանասիրական ուսումնասիրութիւն մը գրեց Բարդէն Մ. Վրդ. Կիւլէսէրեան (Վիեննա, 1904, էջ 226), եւ Աբրահամ Վրդ. Խոշարեցի, ապա կաթողիկոս Ս. Էջմիածնի (+ 1734) :

Վարդանի մահով դժբախտաբար մահացաւ Ամրոտլու դասատունն ալ : Ըստ Օրմանեանի «յաջորդութիւնը խնդիրներու տեղի տուաւ եւ ներքին դժբախտութեանց պատճառ եղաւ, որով երկու ընտրեւագոյն աշակերտներ, Գրիգոր

և Թովհաննէս, ստիպուեցան իրենց սիրեցեալ Համալսարանը թողուի:» (Աղղալ. էջ 2791): Զէ յիշուած թէ ով եղաւ Վարդանի յաջորդը:

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ. — Տեսանք արդէն դպրոցական այն փայլուն դործունէութիւնը որ Ամբուսու Վանքին փառքը կը կազմէ: Կրթական այդպիսի միջավայրի մը մէջ անշուշտ գրչադպրական աշխատանքներն ալ պիտի քաջայլուէին: Այս մասին թէեւ առատ չէ մեր ունեցած ատաղձը, բայց կը բաւէ ցուցնելու թէ Հայ գրի մշակները հոս ալ տքնած են երկար ժամանակ: Դիտելի է որ այդ գրիչներուն մեծագոյն մասը ապրած են ժէ. դարու Բ. կիսուն, երբ շրնորհիւ Բաղիչեցի Վարդան Վարդապետին, Ամբուսուն կը բոլորէր իր պատմութեան ամէնէն չողջողունը չրջանը:

Ա. — Պողոս Արեղայ, Գրիչ, որդի Մխիթարի և Սիրմայի, աշակերտ Ղազար բարունապետի. 1455-ին օրինակած է Աւետարան մը. — Նոտաբք, էջ 177-178:

Բ. — Սարգիս Արեղայ, Գրիչ, 1495-ին օրինակած է Աւետարան մը. — Զեռ. Երեւանի, թ. 5751:

Գ. — Ներսէս Արեղայ, Գրիչ, Ծաղկող և Կազմող, 1568-1607:

1. — Ծաղկաբաղ յԱւետարանաց, 1568-ին օրինակած է. ստացող Կիրակոս. — Զեռ. Երեւանի, թ. 3630:

2. — 1607-ին ծագկած և կազմած է Բարսեղ Վարդապետի օրինակած Գործոց Մեկնութիւնը. — Զեռ. Ս. Ե. Թ. 1165:

Դ. — Եղիա Գրիչ, 1571-ին օրինակած է մէկ Շարակնոց. ստացող Սահակ Լախիսկոյոս. — Զեռ. Երեւանի, թ. 5102:

Ե. — Զովհաննէս Արեղայ, Գրիչ, 1574-ին կ'օրինակէ Աւետարան մը, Թովհաննէս Վարդապետի Համար, որ ըստ Հ. Ակիւնեանի Հաւանօրէն Բրդուինցն է. — Հանդ. Ամս. 1937, էջ 210:

Զ. — Բարսեղ Վրդ. Գաւառցի, 1598 - մ. 1615, օրինակած է,

1. — Մեկն. Գործոց Առաքելոց, Գէորգ Սկեւոսցիի, 1598-ին. — Հանդ. Ամս. 1937, էջ 212: 1951, էջ 212:

2. — Մեկնութիւն Մատթէի, Ներսէս Շնորհալիի, 1604-ին. — Հանդ. Ամս. 1937, էջ 212:

3. — Մեկն. Գործոց Առաքելոց, Մատթէոս Վարդապետի, 1607-ին. ծագկող և կազմող Ներսէս կուսակրօն քահանայ. ստացող Գրիչը. — Հանդ. Ամս. 1951, էջ 215: Զեռ. Ս. Ե. Թ. 1165:

4. — Եղեկիէլ Գրիչի օրինակած Ե. Որոտնեցւոյ և Գր. Տաթևացւոյ Հատերուն քայքայուած ձեռագիրը նորոգած է «Կարկատելով և զեղծեալն զըրելով ի փայլունն աշակերտեալ անձանց», 1614-ին. — Կոն. թ. 78: Հանդ. Ամս. 1951, էջ 215:

Է. — Վարդան Քահանայ, Գրիչ, 1617-ին օրինակած է Պատմառաց Գիրք մը, զանազան հեղինակներու. — Կար. 1611:

Ը. — Գրիգոր Երէց, Գրիչ, 1644-1659, աշակերտ տէր Սահակի: Ամիր-տոլոյ Վանքին մէջ օրինակած է,

1. — Վարք Հարանց, 1644-ին, Բաղիչեցի Մեսրոպ Վարդապետին Համար. — Տաշեան, Յուլիս, թ. 66:

2. — Աստուածաշունչ մը մասամբ գրած և վերանորոգած է 1659-ին. — Ե. Լ. Յուլիս Զեռ. Վասպ. էջ 26:

Թ. — Սարգիս Սրկ. Ամբեցի, Գրիչ և Նկարիչ, 1653-ին օրինակած է Խորհրդատետր մը, Բաղիչեցի Վարդան Վարդապետի Համար. — Զեռ. Ս. Ե. Թ. 2274:

Ժ.— Յովհաննէս Սարկաւագ, որդի Խանէտի եւ Նիսիի. 1656-ին նորոգած է՝ 1283-ին գրուած Հաւաքածոյ մը.— Տաշ. էջ 1039:

ԺԱ.— Անդրէաս Դպիր, 1680-ին օրինակած է ժողովածոյ մը, Բաղիշեցի Վարդան Վարդապետի համար.— Ձեռ. Երեւանի, Թ. 5074:

ԺԲ.— Վարդան Բեն. Բալուեցի, Գրիշ, 1685-1691, որդի Սաշատուր սարկաւագի. օրինակած է,

1.— Գանձարան — Մաշտոց, 1685-ին, Եղիսարեթի պատուէրով.—

2.— Աւետարան, շ. 1690-ին.— Ձեռ. Երեւանի, Թ. 10336:

3.— Մաշտոց, 1691-ին, Մարգար քահանային համար.— Ձեռ. Երեւանի, Մշոյ, էջ 179-180:

ԺԳ.— Վարդան Վրդ. Բաղիշեցի, +1704:

1.— 1657-ին վերստին կազմած է Միխայէլ Ասորիի Պատմութիւն մը, եւ դրած է ընդարձակ յիշատակարան մը, ժամանակագրական համառոտ տեղեկութիւններով հանդերձ.— Դիւան, Ժ. էջ 1Թ, եւ 67-81:

2.— 1659-ին նորոգած է Հին Աստուածաշունչ մը, «բազմամեայ տաժանամբ».— Վասպ. էջ 26:

ԺԴ.— Պօղոս Երէց Գաւառացի, Գրիշ, 1672-1676, աշակերտ Բաղիշեցի Վարդան Վարդապետի: Իր ուսուցչին համար օրինակած է,

1.— Ժողովածու Պատմագրաց, 1672-ին.— Աղաթ. Տփղ. ԺԴ. 8:

2.— Պատմ. մեծի յարունապետի Թումայի, զոր արարեալ է Կիրակոսի բանասէր վարդապետի.— Գ. Վ. Յովսէփեան, Թ. Մեծոփեզու Կեանքը, 1914, էջ 1Ա: Ձեռ. Երեւանի, Թ. 1899:

ԺԵ.— Սահակ Դպիր Վանցի, Մաղկոզ, որդի Ամիրջանի եւ Զինորե, աշակերտ էջմիածնեցի Սիմէոն մեծ բարունին: 1674-ին ծաղկած է մաղաղաթեայ Աւետարան մը, գրուած Յովհաննէս քահանայի ձեռքով: Բաղիշեցի Վարդան Վարդապետի յանձնարարութեամբ Ամբուլու Վանքին մէջ ծաղկած է շատ մը գիրքեր, եւ նորոգած է եօթանասուն ութ հատորներ, հոն բնակելով մէկ տարի եւ հինգ ամիս.— Վասպ. էջ 944: Հանդ. Ամս. 1952, էջ 28:

ԺԶ.— Յակոբ Երէց, Գրիշ, 1689-ին օրինակած է

1.— Պատմ. Մատթէոսի Ուռհայեցոյ,

2.— Պատմ. Թումայի Արծրունոյ, եւ

3.— Վիպասանութիւն Սիմ. Ապարանցոյ. այժմ երեքը մէկ կազմի տակ.— Ձեռ. Երեւանի, Թ. 1896:

ԺԷ.— Արքաիւմ Դպիր, քնոթղի եւ աշակերտ Գրիգոր Շղթայակրի, 1696-1698, օրինակած է,

1.— Հարանց Վարք, 1696-ին, Մանուէլ սարկաւագի համար.— Ձեռ. Երեւանի, Թ. 5626:

2.— Մեկնութիւն Մատթէոսի, Գր. Տաթեւացոյ, 1697-ին.— Գեղարքունի, էջ 406(73բ):

3.— Ժողովածոյ (կրօնական), շ. 1697-ին, ստացող իր մօրեղբայրը՝ Գր. Վարդապետ, որդի Աւետիքի եւ Զուհարի.— Ձեռ. Ս. Յ. Թ. 1464:

4.— Տօնացոյց, 1698-ին, տիրացու Ղազարի փափաքով.— Ձեռ. Երեւանի, Թ. 5308:

ԺԸ.— Գրիգոր Գրիշ, 1703-ին օրինակած է մէկ Տօնապատմութեան ժողովածոյ. ստացող՝ Վարդան Վարդապետ.— Ձեռ. Երեւանի, Թ. 2771:

Ն. ԱՐՔ. ԾՈՒԱԿԱՆ

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

«ՑՈՒՑԱԿ ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԷՋ»

— Աւետիս Սանճեան: "A CATALOGUE OF MEDIEVAL ARMENIAN MANUSCRIPTS IN THE UNITED STATES," By Avedis Sanjian. Published by the University of California Press, 1976, 800 pp.

Մօտ տարի մը առաջ, Ամերիկայի Գալիֆորնիա նահանգի Համալսարանի Հրատարակութեամբ լոյս տեսաւ պատկառելի Հատոր մը, որու մասին չանդրադարձաւ արտասահմանի մամուլը, իսկ Հայաստանի Հայագիտական Հանգէսները յիշատակութեամբ մը զոհացան: Այդ Հատորն է ցուցակը Հայերէն ձեռագիրներու, որոնք, հետեւելով մեր Ժողովուրդի ճակատագրին, զաղթական ելած են եւ, փոխանակ ըլլալու «առ դռուն» Ս. Յակոբյան կամ «ընդ հովանեաւ սուրբ Կարապետին եւ Ս. Նշանին», մեր երկրի վանքերու զրազարակներուն մէջ, արմատախիլ ցրուած են օտար երկիրներ, այս պարագային, Ամերիկա:

Ամէն անգամ որ ձեռագիրներու ցուցակ մը կը տարւի եւ կը Հրատարակուի, կարծէք նոր խումբ մը կը յայտնուի կորսուած զրչադրերու, որոնք յանկարծ ի լոյս կ'ընծայուին: Ծանօթ էր Հայագէտներուն, որ Նիւ Եորքի Ս. Գիրքի Ընկերութեան մօտ կամ Ֆիլատելիոյ Գուէյքըրներու Հաւաքածոյին մէջ ինչպիսի Հայերէն ձեռագիրներ պահուած կային, սակայն Ամերիկայի ուսումնական Հաստատութիւններուն եւ Թանգարաններուն մէջ պահուող Հայ ձեռագիրներու զիտական եւ մանրամասն ցուցակագրութիւնը նոր յայտնութեան մը տպաւորութիւնը կը Թողու ընթերցողին վրայ, որ կը Թղթատէ 862 էջերէ կազմուած այս Հատորը: Այնքան յման, խղճամիտ եւ ամբողջական է նկարագրութիւնը իւրաքանչիւր ձեռագրի:

Երբ կը նայինք կղբին, առաջին ուշադրաւ երևոյթը այն է որ կը բացակայի վերապատկիւն մը, որուն վարժուած էինք վերջին տասնհինգ տարիներուն. «Հայկական Մատենաշար Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան»: Կորսուած Հաւաքածոներու ցուցակներ, ինչպէս Ղալաթիոյ, Արմաշի, Մշոյ Առաքելոց վանքի ձեռագիրներու ցուցակները կամ այսօրուան Նոր Զուլայի, Զմմառի, Վիեննայի ձեռագրական Հաւաքածոներու ցուցակները, ինչպէս նաեւ Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Զեռադրաց Մայր Գուցակի ութը Հատորները Հրատարակուեցան եւ կը շարունակեն լոյս տեսնել Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան բարերար օժանդակութեամբ: Կ'ակնկալուէր որ Հաստատուած աւանդութիւն մը շարունակուէր նաեւ Ամերիկայի ուղղութեամբ, ընդդրկած ըլլալու Համար Հայ ձեռագիրներու ցուցակագրութիւնը իր ամբողջութեամբ:

Երկրորդ դիտողութիւնը յուսախաբութենէ մը կը բխի. որ այս ցուցակէն դուրս մնացած են Գալիֆորնիայի իսկ Համալսարանի Հաւաքածոյի ձեռագիրները, որոնք նոյնինքն հեղինակին ջանքերով եւ ձեռքերով տարուեցան այն Համալսարանը ուր Փրօֆ. Աւետիս Սանճեան կը վարէ Հայագիտական Ամպիոնը: Նախարանին մէջ հեղինակը կը խոստանայ առանձին ցուցակով մը Հրատարակել «Հարիւր յիսունի Հասնող» ձեռագիրներու նկարագրութիւնը: Եւստի որ պիտի չուշանայ այդ խոստումին իրականացումը:

Գալով անհատական հաւաքածոներուն, որոնցմէ երեքը ծանօթ են (Քիւրտեան, Հաղարեան եւ Գէորգեան), անոնք ալ դուրս մնացած են այս հատորի ցուցակագրութենէն, հասկնալի պատճառներով: Արդէն միւսիմարական է հաստատել որ Յարութիւն Քիւրտեանի դժբախտ մահէն ետք, երեք հարիւր էւելի իր ձեռագիրները փոխադրուած են Վենետիկ, Միսիթարեան Հայրերուն մօտ, որոնք, մտաւարար, պիտի հրատարակեն անոնց ցուցակը: Պրն. Յարութիւն Հաղարեանի հաւաքածոյն կարելոր մաս մը Երեսնի Մաշտոցեան Մատենադարանին մէջ յատուկ դարան մը կը լեցնեն արդէն, յաւիտեանպէս փրկուած իրենց պանդխտութենէն: Նոյնը չէ դժբախտարար Գէորգեան հաւաքածոն, որմէ խումբ խումբ ձեռագիրներ կը մաճառուին միջազգային հրատարակներուն վրայ:

Փրօֆ. Աւետիս Սանճեանի հրատարակած հատորը կը ցուցակագրէ 180 ձեռագրեր, ցրուած տասներեք Ամերիկեան նահանգներու եւ Գանատայի համալսարաններու, զրադարաններու եւ թանգարաններու մէջ: Ասոնցմէ ամենէն հինը կ'երթայ մինչեւ ժ. դար (966) եւ Ուոլթըրը Կալըրիի ծանօթ Աւետարանն է: Եօթնասուն եւ երկու Աւետարաններ կը կազմեն կարելոր մաս մը նկարագրուած մատենաներուն: Իսկ տասներմէկ պատառիկներ կան Աւետարաններու, որոնց մանրամասն նկարագրութիւնը եւ պատմականը, բժախիզի որ ուշադրութեամբ կատարուած, հատորին կու տան կատարեալ աշխատանքի մը գեղեցիկ նկարագիրը:

Մանրանկարչութեան արուեստի տեսակէտով իրենց ներկայացուցած կարելորութեան համար, յիշեալ Աւետարաններու կարելոր մէկ մասին նկարները զնահատուած եւ ներկայացուած էին Օր. Սիրարփի Տէր Ներսէսեանի ուսումնասիրութեամբ: Ասոնցմէ, օրինակ, Գանձասարի վանքէն Շիբակոյի համալսարան ապաստանած, 1237-էն առաջ գրուած եւ մանրանկարներով ճոխացած ձեռագիրը, որուն արուեստը, տարրեր Ռոսլինի եւ Կիլիկեան մանրանկարներու բարձրագոյն հարստութենէն, վկան է հայկական լեռնաշխարհի խոտադրոշմ գեղեցկութեան յատուկ զուսպ բայց ուժեղ պարզութեան: Նկարչական արուեստով հարուստ Աւետարաններու իր նկարագրութեան մէջ, Հեղինակը կը ցուցակագրէ նաեւ նկարներ, մանրամասնօրէն, միշտ յիշելով թէ ո՞ր հրատարակուած է իւրաքանչիւր մանրանկար, եթէ հրատարակուած է: Միայն պարունակը, այլ մանրանկարչական արուեստի հակիրճ բայց խնամուած նկարագրութեան մանրամասնութիւններու նկարագրութեամբ լէ՛ր դուստրած Հեղինակութեամբ ցուցակագրած է իւրաքանչիւր ձեռագիրի նկարագրուած էջերը, ամբողջական դործ մը կատարած ըլլալու եւ արուեստի զնահատակներ ընող մասնագէտի խղճմտութեամբ:

Աւետարաններէն զատ, Փրօֆ. Ա. Սանճեանի գիրքին մէջ ցուցակագրուած ձեռագիրներուն մէջ կան Շարակնոցներ, Սաղմոսներ, Տօնացոյցներ, Ժամագիրքեր, Ծառնտիրներ, Յայամաւութիւններ, Ծառոց, Տաղարան, Քարոզագիրք, Յաճախապատում մը (Ժ. դարէն), մեկնողական, իմաստասիրական եւ պատմական պարունակութեամբ մի քանի ձեռագիրներ: Ասոնցմէ իւրաքանչիւրը նկարագրուած է իր բոլոր առանձնայատկութիւններով. նիւթ (թուղթ կամ մագաղաթ), չափը եւ էջերու թիւը: Կազմը նկարագրուած է առանձին, ընդգծելով անոր ներկայացուցած շահագրգռութիւնը: Զեռագրի պատմութիւնը ընկել առաջ, նկարագրուած է իւրաքանչիւր ձեռագրի վիճակը: Պատմականը, առ հասարակ, զնահատում մըն է յիշատակարանի ներկայացուցած կարելոր տեղեկութիւններուն: Պարունակութիւնը ցուցակագրուած է իւրաքանչիւր գրութեան էջագրութեամբ, սկիզբ եւ վերջ, հայերէն վերնագրի մէջբերումով

և անոր անդերին թարգմանութեամբը, ուր հեղինակը փաստը կու տայ իր մասնագիտական լայն ծանօթութեան մեր մատենագրութեան, ընդհանրապէս և ձեռագիրներու պարունակութեան, յատկապէս: Պարունակութեան մանրամասն այս ցուցակագրութեան կը հետեւի ցանկը, նկարագրութիւնը և դնահատումը նկարներուն և ապա՝ ամբողջութեամբ կը մէջբերուին յիշատակարանները, միայն հայերէն, քանի որ անոնց պարունակած տեղեկութիւնները միտմտեամբ և տրուած էին անգլերէն լեզուով եղած պատմականին մէջ, նրկարագրութեան սկիզբը: Ամէն ձեռագիրի մանրամասն և հանդամանաւոր այս ներկայացումը կ'աւարտի մատենագիտութեամբ մը, ուր կը յիշուին տուեալ ձեռագիրի մասին գրուած յօդուածները կամ անոր յիշատակութիւնը զանազան չիրքերու և ցուցակներու մէջ:

Դժուար չէ երեւակայել ծանր և համբերող աշխատանքը զոր կ'ենթադրէ նման հատոր մը. երբեմն հազարաւոր մղոններով հեռու տեղեր, ամբողջ աշխարհի մը վրայ ցիրուցան աշխարհի ձեռագիրներու սպառիչ ուսումնասիրութիւնը, քննութիւնը իւրաքանչիւր էջի ամէն մանրամասնութեան, թարգմանական ճիշդ, արուեստի էջերու դնահատումը, այդ ձեռագիրի մասին հրատարակուած գրականութեան մէկտեղումը, յիշատակարաններու հրատարակումը և մեկնութիւնը և այս բոլորը պսակող 80 էջերը ուր կան

ա. ընդհանուր մատենագիտութիւն մը (աղբիւրներ), անգլերէն և հայերէն գրուած հրատարակութիւններու,

բ. ընդհանուր ցանկ յատուկ անուններու, անգլերէն և

գ. նոյնը՝ հայերէն, այսուրեւեական կարգով:

Կը սպասէինք որ Ամերիկայի գլխաւոր համալսարաններուն մէջ հաստատուած Հայագիտական Ամպիոնները, ուսուցման իրենց դնահատելի տուգելութեան զուգընթաց՝ սկսէին բերել Հայագիտութեան այսպիսի նպաստ մը. մնալուն աշխատանքներ, որոնք յայտնէին գիտական և քաղաքակիրթ աշխարհին՝ Հայ միտքի և արուեստի ճոխ դանձերը, որոնց գերագոյններն են, անտարակոյս, Հայ ձեռագիրները: Այդ աշխատանքը սկսած է տասնամեակէ մը ի վեր: Կը մաղթենք որ ծագիկ և բարգաւաճի:

Շ.

Յրուացանկ «Ազգապատում»-ի Յատուկ Անուններու. Պատասխան Տիրայր Մ. Վրդ. Տերվիշեան, Հրատարակութիւն Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Ալեքս Մանուկեան Մշակութային Հիմնադրամի. 377 էջ. Տպ. Լոս Անճելէս, 1976:

Ինչ քան հասարակաց է հետեւել գրքերուն. — Մարտե՝ Գր. Հ. Դաւուտեան, 1934. Հայոց Հին Գրականութեան Պատմութիւն՝ Ազգագիւցական Մ. Արեղեան, 1942. Պատմութիւն Անթիպի Հայոց՝ Գէորգ Ա. Սարաֆեան, 1953. Պատմութիւն Հայ Գաղականութեան՝ Արշակ Ալպոյանեան, 1955. Խաբէրդ եւ Անոր Ոսկեղէն Դատար՝ Վահէ Հայկ, 1959. Հայկական Մասնագիտութիւն, Հատար Ա.՝ Յ. Ս. Անասեան, 1959. Կանոնադրութիւն Հայոց՝ Վազգէն Յակոբեան, 1964:

Հասարակաց է սա իրողութիւնը որ վերոյիշեալ պատմագիտական երկերու հեղինակները իրենց բազում աղբիւրներու շարքին նկատի ունեցած են նաեւ Երջանկայիշատակ Մաղաքիա Արքեպս. Օրմանեանի «Ազգապատում»ը:

Անցեալ տարի լրացաւ «Ազգապատում»-ի Գ. Հատարին յերուսաղէմ հրատարակութեան 50րդ տարեդարձը: Օրմանեան նախ քան Համաշխարհային Ա. Պատերազմի պայթումը բախտը ունեցած էր անհնելու հրատարակութիւնը իր ծննդավայր Կ. Պոլսոյ մէջ «Ազգապատում»-ի Ա. և Բ. Հատարներուն՝ 1912ին և 1914ին: Անխոնջ պրպտող այս մեծ հոգեւորական մասնագիրը Հայ ժողովուրդի պատմութիւնը փորձած էր կերտել, առար առանցք համարելով Հայաստանեայց եկեղեցին, սկսելով անոր հիմնադիր Յիսուս Քրիստոսի ժամանակէն, և Հայ եկեղեցւոյ կաթողիկոսներու ժամանակագրական կարգով ծրագրած իր պատմութիւնը հասցընելով մինչև 20րդ Դարու առաջին տասնամեակը: Եռահատոր այս ընդարձակ դործին մէջ սղորդած են տնտեսափոխի սխալներ. Օրմանեան տեղ տեղ յայտնած է կարծիքներ և դատաւմներ որոնք չափազանցեալ և մինչև անգամ առարկելի կը թուին, սակայն իր մօտեցումին լրջութիւնը և գործին համապարփակ բովանդակութիւնը դրած են «Ազգապատում»ը դասական համարուելիք գրքերու կարգին: Թերեւս հարիւրնեքով կարելի է հաշուել թիւը մեծ ու պզտիկ պատմական ուսումնասիրութեանց, ըլլան անոնք հրատարակուած Հայ Սփիւռքի կամ Խորհրդային Հայաստանի մէջ, որոնք 1927էն ի վեր իրենց օգտագործած աղբիւրներու կարգին դիմած են «Ազգապատում»ին:

Երբ Աստուածաշունչի մէջ անուն մը կամ որոշ նիւթ մը որոնէ մարդ, իբր բանալի կը գործածէ Սուրբ Գրոց Համաբարբառ մը: Պատմականագիտական երկեր անհրաժեշտօրէն կը կորօտին այրուրենական շարքով կազմուած ցանկի մը, որու շնորհիւ պրպտողը կարենայ զինք հետաքրքրող նիւթի վերաբերեալ էջը կամ հատուածը անմիջապէս գտնել: Եւ քանի ընդարձակ ըլլայ երկասիրութիւնը, այնքան կը շնչաուել անհրաժեշտութիւնը այդպիսի ցուցակի մը:

Ինչպէս «Յրուացանկ»ը պատրաստող Տ. Տիրայր Մ. Վրդ. Տէրվիշեան կ'ընէ իր Յառաջորանին սկիզբը, «Ազգապատում»-ի Յատուկ Անուններու Յրուացանկը պատրաստելու համար առաջին փորձը ըրած է նոյն ինքն գրքին հեղինակը, լուսահոգի Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս

Օրմանեան ... և սակայն հազիւ քանի մը հարիւր էջ ըրած ու անուարաթողած էր»:

Տիրայր Ծ Վրդ. Տէրվիշեանի յայժ հետաքրքրական յառաջարկներ յայտնի կ'ընէ թէ երկասիրողը «Յրուացանկ»ին մօտ քառասուն տարիներու իր յաճախ ընդհատեալ սակայն յամառ աշխատանքին շնորհիւ է որ կրցած է ամբողջացնել զայն: Թէզ մը չէ այս գործը, սակայն Հայ Եկեղեցին և ազգը ֆերմօրէն սիրող նսւիրեալ հոգեւորականի մը ինքնաբերաբար ստանձնած և աչքի լոյս սպասող ձեռնարկ է: Ինչ խօսք որ զինք ներշնչող կամ քաջակերտ եղած են մեծարժէք դաստիարակներ, ինչպէս Բարգէն Եպիսկոպոս — ապա Կաթողիկոս — Կիւլէսէրեան, Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեան (երկասիրողին հոգեւոր ծնողը), Տիրան Արքեպոս. Ներսոյեան և Ամենայն Հայոց Հայրապետ Տ. Տ. Վազգէն Ա. Կաթողիկոս. Տ. Տիրան Արքեպոս. Ներսոյեանի միջնորդութեամբ և գնահատական վկայութեամբ է որ Ալեքս Մանուկեան Մշակութային Հիմնադրամի Վարչութիւնը ստանձնած է մեկենասութիւնը «Յրուացանկ»ի ապագութեան, «վճարելով ամբողջ ծախքը, Հայ Եկեղեցիին ու ազգին օգտակար հանդիսանալու ֆերմ փափաքով և գիտակցութեամբ»:

Իր մեծագիր էջերով (քիչ բացառութեամբ՝ երկուսն), ուշագրտւնորակերտ տառերով, տոկուն թուղթով և մաքուր ապագրութեամբ, «Յրուացանկ»ը յիշաւի կը հանդիսանայ արժանաւոր և անհրաժեշտ յաւելուած մը «Ազգապատում»ի մեծածաւալ երեք հատորներուն:

«Յրուացանկ»ը շունի ցանկ նիւթոց մը: Տիաղոսութեթին կը յաջորդէ սրտաբուխ ձօն մը երկասիրողէն առ Տ. Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան: Զօնը, որուն կը հետեւի Օրմանեանի Կ. Պոլիս գանուող մահորձանին դամբանագիրը, կը գրաւէ ամբողջ էջ մը: Ուրիշ էջ մը յատկացուած է գրքին մէջ գործածուած համառօտագրութեանց: «Յրուացանկ»ը իրարմէ անջատ երեք բաժիններ ունի. — Ա. մասը՝ ԱճճԱՆԱՆԱՆԵՐ, Բ. մասը՝ Տեղափոխութիւն, Գ. մասը՝ Զանգակոնք: Իւրաքանչիւր մաս նախորդող էջերէն անջատուած է թանձր գունաւոր թուղթով մը որ կը ծանուցանէ սկսող մասի վերնագիրը: Իւրաքանչիւր մասի վերջաւորութեան աւելցուած է Եւրոպական անուններու համառօտ ցանկ մը: Այս բաժիններու մէջ անունները պարզապէս յղուած են հայկական տառադարձութեան ձեւերուն, արուած ըլլալով որ Օրմանեան օտար անունները միշտ Հայերէն և հայկական տառադարձութեամբ յիշած է «Ազգապատում»ին մէջ:

Գրքի վերջաւորութեան ութ էջ յատկացուած է «Ազգապատում»ի առաջին և երկրորդ հրատարակութեանց վրիպակներուն: Երկրորդ ապագրութիւնը լոյս տեսաւ 1959 ին Պէյրութ, Լիբանան: Հասկ ուրեմն, գրքին վերջին էջը կը հանդիսանայ նոյնինքն «Յրուացանկ»ի մէջ սպրդած ապագրական վրիպակներու ցանկ մը:

* *

«Յրուացանկ»ի երեք մասերը նոյն ծաւալը շունին: Յառաջարկներն մէջ հեղինակը Գ. Մասին (որ ութ էջէ կը բաղկանայ) շուրջ կ'ընէ հետեւեալ դիտողութիւնը. — «Երրորդ մասը կը կարօտի լրացումի, ընդգրկելու համար ուրիշ ընդհանուր նիւթեր ևս՝ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ վարդապետական, ծիսական, վարչական ու այլ երեսներուն վերաբերեալ: Անձնանուններու և տեղանուններու ցրուացանկը անյապագ

հրատարակուած անհեկու գանկութիւնը զգար յայնժամ են երկասիրողին բարեկամները, պատճառ եղած է որ Հայր Տիրայր ժամանակ չունենայ ամբողջացնելու Գ. Մասը:

Ա. Մասը Անճանուցներ, որ գրուած է 270 երկսիւն էջ, մի քանի օրինակներով կրնայ դադարաւ մը տալ հեղինակի սպառիչ պրպտումներու մասին: Առնենք Ալի անունը: Յիշուած են 19 Ալիներ, Մուհամմէտի փեսայ և խալիֆա Ալիէն մինչև ժ.թ. դարու Օսմանեան կայսրոս Ալի փաշան: Ալի Շահպաղի մը կը հանդիպինք այս ցուցակին մէջ, որ Կարապետ անունին յղուելով, կը յայտնարէ իսլամացած Շահպաղեան կարապետը որ դարձած է Ալի Շահպաղ (ժ.թ. դար), Կան 42 Գաբրիէլներ, 135 Գեուզներ, որոնցմէ Կ. Պոլսեցի Քէրէստէճեան (Գէորգ Դ. Կաթողիկոս) գրուած է ամբողջ սիւնակ մը, իրեն առնչուած եղելութեանց նիւթերու 17 ենթարժանումներով: Նոյնպէս, Գրիգոր Լուսաւորիչէն մինչև Գրիգոր Օտեան «Ազգապատում»ը յիշած է 288 Գրիգորներ: «Յրուացանկ»ի հեղինակը լսկ չէ ցանկադրած և «Ազգապատում»ի յօդուածներուն յղած այս Գրիգորները: Անոնցմէ Կաթողիկոս, պատրիարք կամ տառաւորան հանգիստացող նշանաւոր Գրիգորները յիշուած են իրենց առնչուող եղելութեանց և նիւթերու ստորարժանումներով: Այսպէս՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Պարթև գրուած է երկու սիւնակ, 36 ենթարժանումներով (զոր օրինակ՝ Տեսիլք և Էջմիածնի տաճարը, իր ձեռնագրութիւնն ի Կեսարիա և ինքնաղլխութիւն Հայ Եկեղեցւոյ, Աջը): Կան առկաւին 22 Գալիկներ և 115 Գալիներ, և տասնցմէ ժ.թ. դարու սկիզբները իրենց մասին ի Մայր Աթոռ լուրջ մտահոգութիւն պատճառող Դանիէլ Սաւրմաեցի և Դաւիթ Էնէդէթցի կաթողիկոսները երկուական սիւնակ գրուած են, իրենց հետ կապուած ախար եղելութեանց մասին բազում մանրամասնութիւններով: Կարապետները 129 հատ են: Հայեր, Հայք, Հայալիւս վերնագրին տակ կայ 9 սիւնակ լեցնող զանազան նիւթերու ցանկ մը՝ ինչպէս Հայ Եկեղեցւոյ նուիրապետութիւն և Աթոռներ — Սիւ, Աթոմար, Երուսաղէմ և Կ. Պոլիս, Հայ Եկեղեցւոյ և Հայ պետութեան յարաբերութիւններ, Հայեր ի Լեհաստան, են: Ու վերջապէս Կան 14 Մալախներ որոնցմէ Օսմանեան իբր 1890ական թուականներէն մինչև 1908ի Օսմանեան Սահմանադրութիւն կորեւոր գիրք և զիր ունեցող զեկամար մը, գրուած է ամբողջ սիւնակ մը:

«Յրուացանկ»ի Բ. Մասը՝ Տեղանուցներ, կը գրուէ 90 էջ: Երևան, որ Օրմանեանի ողջութեան չէր այն մեծ և գրուիչ քաղաքը որ է ներկայիս, այդպէսանդերձ կը լեցնէ մէկ սիւնակ վեց ենթարժանումներով: Երևուողմը իր մասին խօսեցուցած է 3 սիւնակ լեցնելու տատիճան, 15 ենթարժանումներով (զոր օրինակ՝ Գրաւում զանազան իշխանութեանց կողմէ և քաղաքական խնդիրներ, Հայոց վանքի պարտքը, նուիրակները և հաշուական խնդիրներ, Հայոց Պատրիարքարանի մասնակցութիւնը Հայ Եկեղեցւոյ ու ազգային խնդիրներու, ժողովներու, եայլն): Էջմիածնի լեցուցած է 4 սիւնակ, 21 ենթարժանումներով, իսկ Կ. Պոլիս՝ 5 սիւնակ: Կ. Պոլսոյ գերը որպէս Բիւզանդական կայսրութեան մայրաքաղաք, հաւաքաւոր զանազան եկեղեցական ժողովներու, ապա կեդրոն թրքահայոց Պատրիարքութեան և միաժամանակ մայրաքաղաք Օսմանեան Թուրքիոյ, կը բացատրէ այն բնդարձակ անկող զոր Օրմանեան տուած է Արևմտահայութեան համար մեծ նշանակութիւն ունեցող այս քաղաքին:

Տիրայր Մ. Վրդ. Տէրվիչեան «Յրուացանկ»ը կազմելու առթիւ աւելցուցած է 115 լուսանցքի նշումներ, կատարելու համար լանդշեքու ստուգում, ցոյց տալով ակնյայտնի սխալներ, և անորոշ նշաններու մասին ընկելով հարցումներ կամ ենթադրութիւններ որոնք պէտք է հետաքրքրեն բանասէրները:

Երանի թէ «Յրուացանկ»ի տպագրութեան առթիւ հեղինակը հոգ տարած ըլլար իւրաքանչիւր էջի վերեւ ակնբախ ձևով զետեղելու անունը որուն կը վերաբերի ձախ կողմի սիւնակին առաջին տողը: Այս կերպով աւելի գիւրդին պիտի ըլլար զանեւ փնտռուող անուն մը: Հեղինակին բժականդիր և խղճամիտ ըլլալուն անձամբ ծանօթ հոգողներ պիտի չգործանան եթէ Հայր Տիրայր գործնական լուծում մը հրաժեշտէ այս թերին լրացնելու ուղղութեամբ:

«Յրուացանկ»ը մեծապէս պիտի գիւրդոյնէ աշխատանքը անոնց՝ որոնք «Ազգապատում»ը կարդացած ըլլալով, կը մտադրեն ուսումնասիրութիւն ընել որոշ գէժքի մը, եկեղեցական կեդրոնի մը կամ Հայ ժողովուրդի պատմութեան հետ կապ ունեցող շարժումի մը մասին:

«Յրուացանկ»ը պէտք է խթանէ հայագիտական պրպտումներ կատարել փոփոքողները գիմելու սկզբնական աղբիւրներուն՝ զորս օգտագործած է Օրմանեան «Ազգապատում»ը հեղինակելու ընթացքին: Անշուշտ սկզբնական նոր աղբիւրներ աւելցած են Օրմանեանի վախճանումէն ի վեր, շնորհիւ մեծաւ մասամբ Հայաստանի հմուտ բանասէրներու երկու սերունդներու աշխատանքին, 1918էն ի վեր:

Վերջապէս, «Յրուացանկ»ը պէտք է քաջայերէ ընթերցասէր Հայերը, հոգեւորական թէ աշխարհական, ձեռք առնելու «Ազգապատում»ը և զայն ծայրէ ի ծայր կարդալու, եթէ տակաւին չեն ըրած այդ:

Կը մնայ հայախօս Հայորդիներուս՝ ի մայր երկիր Հայաստան և ի սփիւռս, երախտապարտ ըլլալ և շնորհակալութիւն յայտնել Տ. Տիրայր Մ. Վրդ. Տէրվիչեանին, Հայ մատենադրութեան ընծայած ըլլալուն այս անհրաժեշտ մատենը, ի գին իր աչքի լայսին, ի գին զանց ըրած իր բազում տարեկան արձակուրդներուն:

Վարձքդ կատար և գրիչդ դալար, Հայր Տիրայր:

ԱՐՏԷՆ Ա. ՔԶՆՅ. ԱՇՃԵԱՆ

ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԵՌԹՆԵԱԿԸ

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՄԷՁ

Նախորդ տարիներուն նման, այս տարուան Գունուար ամսուան վերջին երկու կիրակիներուն միջև ինկող շաբաթը (Գուն. 22-24) նկատուած էր իբրև Եկեղեցիներու Միութեան Եօթնակ: Ութ օրերու ընթացքին տեղի ունեցան 10 հաւաքոյթներ, ամէն երեկոյ Ս. Քաղաքիս տարբեր յարանուանութեանց պատկանող եկեղեցիներէն մէկուն մէջ, իսկ զոյգ կիրակիներուն՝ զոյգ հաւաքոյթներ:

Կիրակի, 22 Գունուար, կէսօրէ առաջ ժամը 9ին, Ֆրանչիսկեաններու Ս. Փրկիչ Մայր Եկեղեցին մէջ մատուցուած Ս. Պատարագի ընթացքին, Լատին համայնքի նորընտիր Հովիւ Հայր Ըօրճ Ապու-Պազէն բացումը կատարեց հանդիսութեանց, խօսելով Եկեղեցիներու մերձեցման և համագործակցութեան անհրաժեշտութեան մասին՝ մանաւանդ քրիստոնէութեան կեդրոն այս ստանին մէջ, ուր սակայն զժառանգաբար փոքրամասնութիւն մը կը կազմեն քրիստոնեաներ: Քարօզի վերջաւորութեան ըսաւ. — «Աշխարհի բոլոր մասերուն մէջ Եկեղեցիներու Միութեան Եօթնակի սահմանուած օրերն են Գունուարի 18-25ը: Սակայն, որովհետեւ մեր Հայ եղբայրները Միաւնդը Գունուարի 19ին կը տօնեն, եօթնակը կը կատարուի քանի մը օրերու յապաղումով: Ան բաղձանք յայտնեց որ մօտ ապագային քրիստոնեայ համայնքներ համաձայնութեան գտն գէթ մեր կրօնքին երկու մեծագոյն տօները՝ Ս. Զատիկը և Ս. Միաւնդը միասին տօնակատարելու համար:

Նոյն երեկոյ ժամը 4ին, Շմիթ Աղջկանց Դօլէճի ընդարձակ սրահը կը յորդէր ամենազգի հաւատացեալներու բազմութեամբ: Ուրիշ տարիներու նման, կրօնական համերգ մըն էր կատարուածը:

Երկու ժամերու ընթացքին յաջորդաբար հանգէս եկան Յոյներու, Հայերու, Ֆրանչիսկեան Հայերու, Լուսաւորականներու և Ֆրէրներու վարժարանի երգչախումբերը, ներկաներուն հրամցնելով կրօնական երաժշտութեան նմուշներ: Հայերը միակն էին որ կրօնականին (առաւելաբար Ս. Միաւնդեան մեղեդիներ՝ երգուած ղեկավարութեամբ Ս. Աթոռոյս Դպրապետ Պրն. Սահակ Գալայճեանի) քովն ի վեր հանդէս եկան աշխարհիկ կատրններով: Ս. Աթոռոյս երկու երգչախումբի անդամներէն Պրք. Ալեքս Գալայճեան և Յովհաննէս Պետրոսեան մեներգեցին: Իւրաքանչիւր կտորի համար անդլերէն լեզուով հարկ եղած բացատրութիւնները տուաւ Հոգշ. Տ. Հայկազուն Արղ. Մելգոնեան, խորք ելոյթները, բայց մանաւանդ հայկականները, արժանացան ներկաներու արտաբերած ծափահարութիւններուն:

Յաջորդ օր, Երկուշաբթի, 23 Գունուար, կէսօրէ ետք ժամը 4ին, Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցին լեցուն էր արդէն զանազան յարանուանութիւններու պատկանող եկեղեցական թէ աշխարհական հաւատացեալներով: Կէս ժամ աւելի հաւաքոյթի ընթացքին կատարուեցան Հայց. Եկեղեցւոյ ճաշու ժամերգութեան աղօթքներ և Ս. Գրական ընթերցում-

ներ: Երեկոյթը բացաւ Անկիւքան Արքեպիսկոպոս Գերշ. Յայէք Հատտա, Տէրունական աղօթքի արտասանութեամբ: Հապէշ վարդապետ մը եթովպերէն լիզուով կարդաց Պօղոս Առաքեալի Թուղթերէն հատուած մը, իսկ Յրանչիսկեան Հայր Իկնաղիօ Մանչինի՝ Ֆրանսերէն լիզուով Աւետարանական ընթերցուած մը: Հայերէն լիզուով ընթերցումները կատարեց Հոգշ. Տ. Ասպետ Արղ. Պալեան: Հաւաքոյթը փակուեցաւ Գերշ. Տ. Շահէ Արքեպս, Աճէմեանի օրհնութեամբ:

Երեքշաբթի, 24 Յունուար, երեկոյեան ժամը 5ին, երկաթուղիի կայարանին մօտը գանուող Սկովտական Ս. Անդրէաս եկեղեցիին մէջ էր հաւաքոյթը: Առաջին տարին էր որ յիշեալ եկեղեցիին մէջ կը կատարուէր նման արարողութիւն մը: Հոն փութացած էին զանազան յարանուանութիւններէ ներկայացուցիչներ, որոնց կարգին Հոգշ. Տ. Հայկազուն Արղ. Մելիգոնեան և Հոգշ. Տ. Բարսեղ Արղ. Գալէմաէրեան: Երրորդերէն, անգլիերէն, արաբերէն և գերմաներէն լիզուներով կատարուած Ս. Գրական ընթերցումներէ ետք, Հռոմէոսացի Բողոքական Երէց Տքթ. Քուս Սքօնըլէլտ խօսեցաւ եկեղեցիներու Միութեան զաղափարին շուրջ: Համայնքի Հովիւ Վերապատուելի Թօմ Հուսթօն բրաւ կործ աղօթք մը, իսկ Լուսերականներու Երէցը՝ Փրօփոթ Հէլմութ Կլաթթէ փակեց հաւաքոյթը իր օրհնութեան խօսքով:

Չորեքշաբթի, 25 Յունուար, կէսօրէ ետք ժամը 4ին, Բեթղեմէմի ճամբուն վրայ գանուող Թանթուրի Էքսմէնիք կեդրոնի մատուռին մէջ էր հաւաքոյթը: Հովառակ փոթորկատ օդին և վայրին հեռաւորութեան, հոն փութացած էր կոկիկ բաղմունքիւն մը այլազան քրիստոնեայ յարանուանութիւններէ: Այդ օր մեր Անուանակալութեան նախատեսակը Ըլլալուն, Հայեր չմասնակցեցան գրեթէ ամբողջութեամբ Ս. Գրական ընթերցումներէ և հոգևոր երգերէ բաղկացած այդ հաւաքոյթին:

Հինգշաբթի, 26 Յունուար, կէսօրէ ետք ժամը 3.30ին, Սիոն լիւրան Վերջին Ընթրիքի վերնատան մէջ կայացաւ վեցերորդ հաւաքոյթը եկեղեցիներու Միութեան: Կատարուեցան ընթերցումներ Հին և Նոր Կտակարաններէն: Յոյն-Վաթնիկ եկեղեցիի երկսեռ երգչախումբը հանգէս եկաւ կրօնական երգերով: Գերշ. Տ. Շահէ Արքեպիսկոպոս կատարեց փակումը երեկոյթին:

Ուրբաթ, 27 Յունուար, երեկոյեան ժամը 5ին, Յրանչիսկեաններու Մայր եկեղեցին լիցուն էր հոգևորական և աշխարհական գէմքերով: Մէկ ժամ տեղող տպաւորիչ հանդիսութեան մը ընթացքին, կարդացուեցան Սաղմոսներ և եղան քանի մը լիզումներով Ս. Գրական ընթերցումներ: Համայնքի Հովիւ Հայր Ծօրճ խօսք առնելով շեշտեց այն բարիքները՝ զորս քրիստոնեայ համայնքներ պիտի ստանան իբրեւ պտուղը համագործակցութեան ու մերձեցման: Համբաւուար երգեհոնահար Օկիւսթին Լամա ներկաները ոգևորեց իր նուագած հոգևոր երաժշտութեան կտորներով:

Շաբաթ, 28 Յունուար, կարգը եկած էր Յոյն-Օրթոտոքս համայնքին, որ ամենէն բազմամարդը կը նկատուի Ս. Երկրին մէջ: Կէսօրէ ետք ժամը 4ին, Յունաց Պատրիարքարանի ճամբուն վրայ գանուող Ս. Նիկողայոս Սքանչելագործ Հայրապետի անունը կրող վանքի գոգարիկ եկեղեցին լիցուն էր հաւատացեալներով: Մէկ ժամուան ընթացքին ներկաները ունկնդրեցին Բիւզանդական եկեղեցիի Կիրակմուաքի ժամերգութեան հոգեգմայլ մեղեդիները և դիտեցին հացօրհնէքի արա-

բողոքով իւնք: Հայր Մելիքանն անդին էն լեզուով արտայայտուեցաւ վերջին տասնամեակներուն ընթացք առած ու ծաւալած էքումէնիք շարժումին մասին:

Կիրակի, 29 Յունուար, փակման օրն էր Եօթնեակին: Կէսօրէ տասջ ժամը 11ին, Ֆրանչիսկեաններու Մայր Տաճարին մէջ մատուցուեցաւ Մարտնիթ ծէսով Ս. Պատարագ: Պատարագեց և քարոզեց Ս. Երկրի Մարտնիթ փաքրով իւ համայնքի հովիւը՝ Հայր Օկիւսթին Հարֆուշ, յորդորելով աշխարհականները որպէսզի իրենց կարելիութեան սահմանին մէջ զօրավիգ կանգնին հազարականներուն՝ Եկեղեցիներու Միութեան բաղձալի երազի իրազօրման ճամբուն վրայ:

Փակման հաւաքոյթը կատարուեցաւ նոյն երեկոյ ժամը 6ին, Անկէրքաններու Սէյնթ Ճօրճ Եկեղեցին մէջ: Հաղառակ վայրին հետուարութեան, բազմութիւն մը փութացած էր լեցել Եկեղեցին: Մեր կողմէ ներկայ էին դարձեալ Հոգշ. Տ. Տ. Հայկազուն և Բարսեղ Արեղանբեր: Անկէրքան Արքեպս. Գերշ. Տ. Ֆայէք Հատատա և Արար-Լուտերականներու Երէց Տաւադ Հատատա ըրին մասնաւոր ազօթքներ՝ Եկեղեցիներու Միութեան համար: Սրտագրաւ էր պահը երբ այլազան համայնքներու պատկանող հաւատացեալներ ծնրադիր արաստանցին քրիստոնեայ Եկեղեցիներու «Հաւատամք»ը և քիչ հաք Տէրունական Ազօթքը՝ իւրաքանչիւրը իր մայրենի լեզուով:

Գ.

Ս. ՅԱԿՈԲԻ Ն Ե Ր Ս Է Ն

* Կիր. 1 Յուն. — Ս. Պատարազը մատուցուեցաւ Ս. Յարութեան Տաճարի վերնատան մեր մատուռին մէջ: Ժամարարն էր Հոգշ. Տ. Յովսէփ Վրդ. Մամուր:

* Դշ. 4 Յուն. — Ամեն. Պատրիարք Ս. Հայրը նախագահեց շքեղօրէն զարդարուած Մայր Տաճարին մէջ պաշտուած Հանդիսաւոր նախատօնակին եւ ապա Բափօրով եւ «Օրհնեցէք զՏէր» շարականի երգեցողութեամբ բարձրացաւ Պատրիարքարան:

* Եշ. 5 Յուն. — Ս. Դաւթի մարգարէին եւ Յակոբայ Տեառնեղբայր առաքելոյն (Տօն Առաքելական Ս. Արոտոյս երուսաղէմի): Ըստ սովորութեան, Ամեն. Պատրիարք Ս. Հայրը, առաւօտեան ժամերգութեան ընթացքին, շուրջառ եւ եմփօրոն առնելով բարձրացաւ Տեառնեղբոր Աթոռի պատուանդանին, ուր ժամերգութեան աւարտին ընդունեց Միաբանութեան շնորհաւորութիւնները: «Քրիստոս Աստուած մեր» մաղթանքի ընթացքին, Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպս. Ասլանեան մաղթանքներ րբաւ Ն. Ամենապատուութեան արեւշատութեան եւ բարօր ու երկար զահակալութեան համար: Նոյնը րբաւ օրուան պատարաղիչը՝ Գերշ. Տ. Շահէ Արքեպս. Աճէմեան, որ նաեւ զուգակիւր րբաւ երկու տօնելի սուրբերու կեանքին, առաջինին քաղաքական, իսկ երկրորդին բարոյական ու հոգեւոր մարդին մէջ արձանագրած յաջողութիւններուն: Քարօղէն ետք, Լուսարարապետ Սրբազանը նախագահեց Ս. Աթոռի Հանդուցեալ Պատրիարքներու հոգիներուն համար կատարուած մասնաւոր պաշտամունքին:

* Աւր. 6 Յուն. — Ս. Ստեփանոսի Հանդիսաւոր նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Ամեն. Պատրիարք Ս. Հայրը: Տօնին բուրմառակիր վարդապետներն էին Հոգշ. Տ. Սեւան Վրդ. Դարիպեան եւ Հոգշ. Տ. Ասպետ Արդ. Պայեան:

* Շր. 7 Յուն. — Ս. Ստեփանոսի նախապաշտին: Առաւօտեան ժամերգութեան ընթացքին, ըստ սովորութեան, կատարուեցաւ սարկաւազներու մասնաւոր հանդէս, նախագահութեամբ Ամեն. Պատրիարք Ս. Հօր: Անոնք, 3 սարկաւազներ եւ ուրարակիւրներ, մարդարտադարդ սաղաւարտներով եւ տապանակ ու բուրմառ ի ձեռին, կատարեցին ժամերգութեան երկրորդ բաժինը: Ապա Ս. Պատարազ մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի աւանդատան Ս. Ստեփա-

նոսի սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Հոգչ. Տ. Սեւան Վրդ. Ղարիպեան:

* Կիր. 8 Յուն.— Ս. Պատարազը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Ս. Գովհ. Զարապետի խորանին վրայ: Ժամարարն էր Հոգչ. Տ. Բարսեղ Արդ. Գալէմ—
սէրեան:

— Գլխաւոր առաքելոց՝ Պետրոսի եւ Պօղոսի հանդիսաւոր նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Գերշ. Տ. Կիւրեղ Եպս. Գարիկեան:

* Բշ. 9 Յուն.— Ս. Առաքելոցն Պետրոսի եւ Պօղոսի: Ս. Պատարազը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Ս. Պետրոսի վերնամատուռին մէջ: Ժամարարն էր Հոգչ. Տ. Վահան Վրդ. Թօփալեան:

— Որդւոց Որոտման հանդիսաւոր նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Գերշ. Տ. Շահէ Արքեպս. Աճէմեան:

* Գշ. 10 Յուն.— Տօն Ս. Որդւոցն Որոտման՝ Յակոբայ առաքելոյն եւ Յովհաննու աւետարանչին: Օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարազը՝ Մայր Տաճարի Ս. Գլխադրի մատուռին մէջ մատուցեց եւ ապա, ամպհոյանի ներքեւ եւ Կենաց Փայտի մատունքն ի ձեռին, Մայր Տաճարին մէջ կատարուած երրազարձ մեծահանգէս թափօրին նախագահեց Գերշ. Տ. Շահէ Արքեպս. Աճէմեան:

* Շր. 14 Յուն.— Նոր Տարի (1978), Կաղանդ, ըստ Հիմ Տոմարի եւ Ս. Բարդղի հայրապետին: Կէս դիշերին, Մայրամիջի մեծ դանդը ուրախ դանդիւններով կ'աւետէր ժամանումը Նոր Տարիին:

Առաւօտուն, Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ մատուցուեցաւ Ս. Պատարազ: Ժամարարն էր Հոգչ. Տ. Գէորգ Վրդ. Նազարեան: Ապա, ձուրախացի պսակ կուսին շարականը երգելով՝ Միաբանութիւն եւ Ժողովուրդ թափօրով բարձրացան Պատրիարքարան, ուր Ն. Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր ուղղուած սրտաբուխ ուղերձ մը արտասանեց Ս. Թարգմանչաց Վարժարանէն փոքրիկ մը, ծաղկեփունջ ի ձեռին: Ն. Ամենապատուութիւնը խօսք առնելով մաղթեց որ ծաղիկ տարին խաղաղութիւն բերէ խռովայոյզ այս աշխարհին, եւ իրականացրձէ այն լոյսերը՝ որոնք խաղաղութեան արշալոյս մը աւետիլ փորձեցին: Յետոյ, ըստ սովորութեան, մէկական նարինջ բաժնեց բոլորին:

* Կիր. 15 Յուն.— Ս. Պատարազը մատուցուեցաւ Ս. Յարութիւն, վերնատան մեր մատուռին մէջ: Ժամարարն էր Հոգչ. Տ. Ռուբէն Վրդ. Գովաղիմեան: Ս. Թարգմանչաց Վարժարանի աշակերտութիւնը Ս. Հաղորդութիւն ըստացաւ:

* Դշ. 18 Յուն.— Ճրագալոյց Ս. Ծմնդեան: Առաւօտեան ժամը 10ին, Ամեն. Պատրիարք Ս. Հօր գլխաւորութեամբ, Միաբանութիւնը ինքնաշարժներու շարանով մը ճամբայ ելաւ Մայրամիջի դռնէն դէպի Ս. Ծննդեան քաղաք՝ Բեթղեհէմ: Ճամբու կէսին, Յունաց Ս. Եղիա վանքին դիմաց թափօրը կանդաւառու, ուր դիմաւորութեան եկած էին Բեթղեհէմի եւ շրջակայքի քաղաքացիները: Կարճ դադարէ մը եւ պատուասիրութենէ ետք, հեծելազօրաց առաջնորդութեամբ, թափօրը շարունակեց իր ճամբան եւ ժամը 11ին հասաւ Ս. Ծննդեան հրապարակը որ լեցուն էր ժողովուրդի բազմութեամբ: Արեւներու եւ արեւոյշներու խումբեր, հայ թէ օտարազգի, արդէն իսկ կը տողանցէին հրապարակին լայնքին եւ երկայնքին: Ժառանգաւոր սաներ եւ դպիրներ ձորհուրդ մեծձի երգեցողութեամբ առաջնորդեցին Ն. Ամենապատուութիւնն ու Միաբանութեան անդամները մեր վանքը, որու Տեսչարանին մէջ օտար հիւրերը պատուասիրուեցան:

— Կէսօրէ ետք ժամը 2.30ին, Ամեն. Պատրիարք Ս. Հօր գլխաւորութեամբ, կատարուեցաւ «Հրաշափառ»ի հանդիսաւոր մուտք Ս. Ծննդեան Տաճար: Ս. Այրի ուխտէն ետք, Տաճարի հայկական բաժնին մէջ կատարուեցան ծալու եւ

երկրյան ժամերգութիւններ: Ծննդոց եւ Մարգարէութիւններու Գիրքերուն թերթերուն վրայն ետք, ճրագալոյցի Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ Ս. Այրին մէջ: Ժամարարն էր Հոգւ. Տ. Ասպետ Արդ. Պալեան: Ապա, Գերշ. Տ. Կիւրեղ Եպս. Գարիկեանի գլխաւորութեամբ կատարուեցաւ Ս. Ծննդեան նախատօնակ, որմէ ետք Միաբանութիւն եւ դպիրներ «Պորհուրդ մեծ» երգելով եւ անցնելով Տաճարի սինաղարդ դաւիթէն՝ բարձրացան Ս. Ծննդեան հայափանջը, որու բակին մէջ կատարուած Ս. Աւետարանի ընթերցումէն եւ «Փառք ի բարձունս» երգեցողութենէն ետք բոլորն ալ նստան ընթերիքի:

— Գրչերուան ժամը 10ին, Ս. Ծննդեան Տաճարի հայկական դանդերու խորհրդաւոր զօղանջը ոտքի հանած է արդէն բոլորը եւ կէս ժամ ետք ընթացք կ'առնեն գրչերային եւ առաւօտեան պաշտամունքները Տաճարի հայկական բաժնին մէջ:

* Եւ. 19 Յուն. — ՏՕՆ ԾՆՆԴԵԱՆ ԵՒ ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԱՅՏՆՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ՄԵՐՈՑ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ: Կէս գիշերին, Ամեն. Պատրիարք Ս. Հօր զբլխաւորութեամբ, Միաբանութիւնը իջաւ Ս. Ծննդեան Այրը, ուր կատարուած արարողութիւնները, մէկ ժամուան տեւողութեամբ, ճանապարհեցան Իսրայէլեան ռաթիոկայանէն: Այդ միջոցին Ն. Ամեն. Պատրիարք Ս. Հայրը տուաւ համայն Հայութեան ուղղուած Ս. Ծննդեան իր պատգամը, որ կ'երեւի Սիոնի ներկայ թիւին մէջ: Սոյն արարողութեան ներկայ գտնուեցան Երուսաղէմի եւ Բեթղէհէմի Վսեմ. Քաղաքապետները, Բեթղէհէմի Զին. Կառավարիչը, Գերմանական Դեսպանը եւ այլ բարձրաստիճան հիւրեր, որոնք ապա շնորհաւորեցին Ն. Ամենապատուութիւնը եւ մեկնեցան: Ատկէ անդին մատուցուեցան զոյգ պատարագներ, առաջինը Տաճարի հայկական բաժնին մէջ, Հոգւ. Տ. Հայկազուն Արդ. Մելիգոնեանէ, իսկ երկրորդը Ս. Ծննդեան Այրին մէջ՝ Գերշ. Տ. Կիւրեղ Եպս. Գարիկեանէ, որ եւ նախագահեց զոյգ պատարագներու միջեւ կատարուած «Ջրօրհնէք»ի հանդիսաւոր արարողութեան: Առաւօտեան դէմ, արարողութեանց աւարտին, Միաբանութիւն եւ դպիրներ, երէկուան նման, «Պորհուրդ մեծ» չարականի երգեցողութեամբ սինաղարդ դաւիթէն անցնելով բարձրացան Ս. Ծննդեան հայափանջը, ուր Ս. Աւետարանի ընթերցումէն ետք բոլորն ալ նստան նախաճաշի:

Ինչպէս երէկուան ճրագալոյցին, այսօրուան պատարագներուն ալ իր մասնակցութիւնը բերաւ Ս. Յակոբեանց Երկսեռ Երզնախումբը, ղեկավարութեամբ Ս. Աթոռի Դպրապետ Պր. Սահակ Գալայճեանի:

— Կարճ դադարէ մը ետք, Գերշ. Տ. Կիւրեղ Եպս. Գարիկեանի գլխաւորութեամբ, Միաբանութիւնը ճամբայ ելաւ դէպի Երուսաղէմ, ուր հասաւ ժամը 8-ին եւ «Պորհուրդ մեծ» չարականը երգելով բարձրացաւ Պատրիարքարան:

— Իսկ Երուսաղէմի մէջ, ճրագալոյցի արարողութիւնը կատարուեցաւ Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ, Քրիստոսի Ս. Գերեղմանին առջեւ: Իսկ Ս. Պատարագը Ս. Գերեղմանին վրայ մատուց Հոգւ. Տ. Ոսկի Արդ. Որդիքեան: Ս. Ծննդեան նախատօնակին նախագահեց Տաճարին Տեսուչը՝ Հոգւ. Տ. Վաղարշ Վրդ. Սալատուրեան:

— Իսկ Ս. Ծննդեան առաւօտուն, ժամը 5ին, Մայր Տաճարին մէջ պաշտուեցան գրչերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւններ: Ս. Պատարագը Աւագ Սեդանին վրայ մատուց, ըստ սովորութեան, Ս. Հրէշտակապետաց վանքի Տեսուչը՝ Հոգւ. Տ. Սեւան Վրդ. Ղարիպեան: Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպս. Ասլանեան նախագահեց «Ջրօրհնէք»ի սրտադրաւ արարողութեան:

— Կէսօրէ ետք, Մայր Տաճարին մէջ պաշտուած նախատօնակին նախագահեց Գերշ. Տ. Շահէ Արքեպս. Անէմեան:

* Ուր. 20 Յուն.— Յիշատակ մնելոց: Ըստ սովորութեան, Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ պատարագեց Աւագ Թարգմանը՝ Հոգչ. Տ. Վահան Վրդ. Թօփալեան: Յետոյ կատարուեցաւ հոգեհանգստեան պաշտամունք՝ նախագահութեամբ Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արք. Ասլանեանի:

* Շր. 21 Յուն.— Գ. օր Ծննդեան: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Ս. Գլխադրի մատուռին մէջ: Ժամարարն էր Հոգչ. Տ. Մանուէլ Արդ. Երկաթեան:

* Կիր. 22 Յուն.— Դ. օր Ծննդեան: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Ս. Աւետաճաճնայ խորանին վրայ: Ժամարարն էր Հոգչ. Տ. Վահան Վրդ. Թօփալեան:

* Դշ. 25 Յուն.— Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Գերշ. Տ. Շահէ Արքեպօ. Աճէմեան:

* Եշ. 26 Յուն.— Տօմ Անուամակոչութեան Տեառն: Առաւօտեան ժամը 8.30-ին, Գերշ. Տ. Շահէ Արքեպօ. Աճէմեանի ղյխաւորութեամբ, Միաբանութիւնը «Հրաշափառ» մուտք դործեց Ս. Յարութեան Տաճար, ուր Գերշ. Հանդիսակաւ Սրբազանը մատուց օրուն հանդիսաւոր Ս. Պատարագը Քրիստոսի Ս. Գեղեցմանին վրայ և Ս. Հաղորդութիւն տուաւ Ժառանգաւոր սաներուն: Վաճառք վերագարծին, Հայոց Թաղի մուտքէն, «Լոյս ի լուսոյ» շարականի երգեցողութեամբ, Միաբանութիւնը յառաջացաւ և բարձրացաւ Պատրիարքարանի դահլիճը, ուր Ամեն. Պատրիարք Ս. Հօր նախագահութեամբ կատարուեցաւ «Տընօրհնէք» արարողութիւն: Օրհնուեցան Ս. Աթոռի բարիքները և երգուեցան Ծննդեան և Մկրտութեան շարականներ: Յետոյ, Ժամօրհնող Հոգչ. Տ. Յովսէփ Վրդ. Մամուրի ղյխաւորութեամբ, Թափօրը մեկնեցաւ մանքի սեղանատունն ու խոհանոցը, ուր ևս կրկնուեցաւ նոյն արարողութիւնը և ի միջի այլոց օրհնուեցաւ օրունայ յատուկ հերիսայի աւանդական ճաշը:

* Ուր. 27 Յուն.— Յովհ. Կարապետի ծննդեան հանդիսաւոր նախատօնակը պաշտուեցաւ Մայր Տաճարին մէջ, նախագահութեամբ Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպօ. Ասլանեանի:

* Շր. 28 Յուն.— Տօմ Ծննդեան Սրբոյն Յովհաննու Կարապետին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին աջակողմը դռնուող Ս. Յովհ. Կարապետի խորանին վրայ: Ժամարարն էր Հոգչ. Տ. Գեղարդ Արդ. Տաւուսյան:

* Կիր. 29 Յուն.— Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Յարութեան Տաճարի վերնատան մեր մատուռին մէջ: Ժամարարն էր Հոգչ. Տ. Բարսեղ Արդ. Գալէմէքեան:

* Շր. 4 Փետր.— Ս. Հայրապետացմ' Արամասի եւ Կիւրդի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Գլխադրի: Ժամարարն էր Հոգչ. Տ. Հայկասեր Վրդ. Պայրամեան:

* Կիր. 5 Փետր.— Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Հոգչ. Տ. Վահան Վրդ. Թօփալեան:

* Շր. 11 Փետր.— Ս. Գրիգորի Աստուածաբանին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Գլխադրի: Ժամարարն էր Հոգչ. Տ. Ռուբէն Վրդ. Յովակիմեան:

* Կիր. 12 Փետր.— Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Յարութեան Տաճարի վերնատան մեր մատուռին մէջ: Ժամարարն էր Հոգչ. Տ. Ասպետ Արդ. Պայրամեան:

* Շր. 18 Փետր.— Ս. Որդւոց եւ Թոռանց Ս. Գր. Լուսաւորչին մերոյ: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Գլխադրի: Ժամարարն էր Հոգչ. Տ. Մանուէլ Արդ. Երկաթեան:

* Կիր. 19 Փետր.— Բարեկենդան Առաջադրի պահոց: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Հոգշ. Տ. Հայկազուն Արք. Մեղզոնեան:

— Նոր Երուսաղէմի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցիին մէջ եւս մատուցուեցաւ Ս. Պատարագ: Ժամարարն էր Հոգշ. Տ. Մանուէլ Արք. Երկաթեան:

* Ուր. 24 Փետր.— Եիշատակ Յովնանու մարգարէին: Առաւօտեան ժամերգութեան աւարտին, Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ Յովնանու մարգարէութեան գրքին ընթերցումը:

— Ս. Սարգսի նախատօնակը պաշտուեցաւ Մայր Տաճարին մէջ: Հանդիսապետն էր Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արք. Ասլանեան:

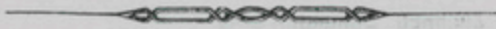
* Շր. 25 Փետր.— Ս. Սարգսի գորավարին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Ս. Սարգիսի մատուռին մէջ, որ Հնազոյն մասը կը նկատուի Մայր Տաճարին: Ժամարարն էր Հոգշ. Տ. Յովսէփ Վրդ. Մամուր: Ս. Պատարագէն ետք, ընկալեալ սովորութեան համաձայն, կատարուեցաւ հոգեհանգստեան պաշտօն՝ ազգային մեծ եւ հանդուցեալ բարերար Գալուստ Կիւրպէնկեանի հօր՝ Սարգիսի հոգւոյն համար: Հանդիսապետն էր Հոգշ. Տ. Վահան Վրդ. Թօփալեան:

* Կիր. 26 Փետր.— Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Յարութեան Տաճարի վերնատան մեր մատուռին մէջ: Ժամարարն էր Հոգշ. Տ. Սեւան Վրդ. Ղաւրիպեան:

— Տեառնընդառաջի մեծահանդէս նախատօնակին եւ անոր յաջորդող առաջին «Անդաստան»ին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոս Ասլանեան:

— Գիշերասկիզբին, Մայր Տաճարին մէջ պաշտուած «Եկեցէ՛ի եւ Հնկման» արարողութիւններուն նախագահեց Գերշ. Տ. Կիրեղ Եպս. Գարիկեան: Հըսկումէն ետք, Ժառանգաւորաց Հին վարժարանի մարզադաշտին վրայ կը վտռէր Տեառնընդառաջի աւանդական կրակը:

* Բշ. 27 Փետր.— Տեառնընդառաջ: Օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ մատուց եւ քարոզեց Գերշ. Տ. Կիրեղ Եպս. Գարիկեան, անդրադառնալով մեր դարաւոր արիւնոտ պատմութեան ընթացքին Հայ մայրերուն կատարած նախախնամական դերին եւ կոչ ուղղեց մեր օրերու Հայ մայրերուն՝ հետեւելու անոնց օրինակին, ազգային առողջ դիտակցութեամբ նոր սերունդներ հասցնելու համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ամեն. Ս. Պատրիարք Լօր Ծննդեան Պատգամը	2
Շնորհաւորագիր Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Վազգէն Ա.	
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի	4
Շնորհաւորագիր Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Խորէն Ա եւ	
Գարեգին Բ Կիլիկիոյ Վեհափառ Կաթողիկոսներու	5
Շնորհաւորագիր Բենթըրմըրիի Արքեպիսկոպոսին	6
Շնորհաւորագիր Վսեմ. Տիար Ալեքս Մանուկեանի	7
Կրօնից Նախարարին ուղերձը՝ քրիստոնէայ համայնքներու պետերուն	8
Սրբատառ Կոնդակ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Վազգէն Ա	
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի	10
ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ	
Յովհաննէս Կոլոտ	Շ.
Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդի	14
Կեդր. Վարչութեան նամակը՝ ղրկուած բոլոր Եկեղեցիներուն	
Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Վազգէն Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի այցելութիւնը Ֆրանսա	
ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ	
Մովսէս Բհն. Արծկեցի	Ն. ԱՐՔ. ԾՈՎԱԿԱՆ
Աստուածաշունչ Մատեանի Հայկական	26
Բնագիրը	Յ. Ս. ԱՆԱՍԵԱՆ
Հայ Գրերի Գիտի Վերաբերեալ Վ. Արեւելցու մի քանի Հաստատումների Շուրջ	28
Վարդան Արեւելցին Շարականագիր	ՓԱՅԼԱԿ ԱՆԹԱԴԵԱՆ
Եզրի Անկանոն Գիրքի մասին երկու	45
նոր գիտեր	ՓԱՅԼԱԿ ԱՆԹԱԴԵԱՆ
	48
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՆ ՎԱՆՔԵՐ	ՄԻՔԱՅԷԼ ՍԹՕՆ
Ամրտուլու Վանք	54
ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ	Ն. ԱՐՔ. ԾՈՎԱԿԱՆ
«Յուդակ Միջնադարեան Հայերէն Ձեռագիրներու Ամերիկայի մէջ» (Աւետիս Սանճեան)	Շ.
«Յրուացանկ Ազգապատումի յատուկ անուններու» (Տիրայր Ծ. Կրդ. Տէրվիշեան)	61
Եկեղեցիներու Միութեան Եօթնակը	ԱՐՏԷՆ Ա. ԲԶՆ. ԱԾՃԵԱՆ
Երուսաղէմի մէջ	68
Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ	Գ.
Եկեղեցականք - Բեմականք	72
Բովանդակութիւն	75
	80